

İTİKADİ MEZHEPLER TARİHİNİN KAYNAKLARI: İÇERİK VE ÖZELLİKLERİ

Mustafa Akman¹

Öz

Her ilim dalına ait bilginin aktarımı yahut öğrenilmesi ve hatta öğretilmesi ancak o ilmin dayandığı klasik veya temel kaynaklarla mümkündür. Söz konusu kaynakların ise mahiyeti, yazıldığı dönem ve müelliflerinin tavır tutumları bilinmedikçe, ilgili oldukları ilim dalının, tarihi süreci, temsilcileri ve görüşleri hakkında verdikleri malumat sağlıklı sonuçlar veremeyecektir. Bu bağlamda, bir ilim dalı olması hasebiyle Mezhepler Tarihi'nin de dayandığı temel klasik kaynakları vardır. Mezhepler Tarihi'nin kendine has bu kaynaklarından bilimsel istifade, yazıldıkları dönem, dönemin ilmi ve içtimai atmosferi ile etkilenmiş olabileceği ihtimaliyle kendisinden önceki kültürel mirasın bilinmesini gerektirir. Elbette eserin, sonraki süreçte etkileme düzeyi ve mahiyeti de önemlidir. Bu amaçla biz de bu makalemizde söz konusu eserlerin mahiyetini, yazılma gerekçeleri ve sistemleri ile müelliflerini, müelliflerin aidiyetlerini ve bu aidiyetler üzerinden vardıkları sonuçları tespit etmeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Mezhepler Tarihi, Kaynak, Yazıldığı Dönem, Yazma Gerekçesi, Arka Plan, Makâlât Geleneği, 73 Fırka, Fırka-i Naciye.

SOURCES OF HISTORY OF THE SECTS RELATING TO CREED: THE QUALITIES AND THE CONTENTS

Abstract

Learning of any scientific field must start with its classic sources. And even to teach it, this is necessary. When we do not know exactly the importance of that sources, its process of writing, the reason of writing and that sources' (books or any written document) background and so on, we would not be able to get enough efficiency in this scientific study as these play quite significant roles during the historical process. Hereupon, as history of the sects is a scientific discipline, it has also numerous classical sources. In this field also to learn something or to get more efficiency in our studies, it is necessary to know deeply that times atmosphere and the conjectural situation. In addition, we should search the previous studies since every study may be affected from the previous ones. Certainly, the book (source) might affect the subsequent studies. In this article, we have tried to search about the authors of these sources, from who and where they have inspired and also essence of these studies in order to understand the scientific situation in that centuries right.

Keywords: Source, History Of The Sects, Process Of Writing, Reason Of Writing, Background, Tradition Of Article, 73 Group, The Survived Group The Sources Of History Of The Sects.

¹ Dr., Kırklareli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Kelam ve Mezhepler Tarihi Öğretim Üyesi). e-posta: makman64@gmail.com ORCID: 0000-0001-6675-1315 Tlf: 05052224516

Giriş

Mezhepler tarihine dair bilgi veren her türden malzeme, bu sahanın araştırmacıları için önemlidir. Bu malzemeler yazılı, sözlü ya da arkeolojik olabilir. Ancak bilgi veren her malzemenin kaynak değeri taşımadığı da açıktır. Bunların tarihi hadiselerin cereyan ettiği döneme ait olması büyük önem arz etmektedir. Keza bir eserin o döneme ait veya yakın bir zamanda oluşturulmuş kaynaklardan faydalanmış olması da öyledir. Bu itibarla muhtelif kaynaklardan yararlandığını belirten günümüz araştırmaları tarihi süreç açısından temel kaynak olarak değerlendirilemez.

Bir malzemenin temel kaynak özelliği taşıyabilmesi için öncelikle, ilgilenilen tarihi olayların cereyan ettiği devirde vücuda getirilmesi yahut o devreye yakın bir zamanda, o devrin kaynaklarından faydalanılarak ortaya konulmuş olması gerekmektedir. İlk gruba girenler mezhep araştırmalarında son derece önemli olup, ana kaynak olarak kabul edilir. Bir olaya katılmış yahut o olayı çok yakından takip etmiş birinin yazdığı eser veya bir zaferden sonra dikilen kitabe yahut abide, ana kaynak olarak kabul edildiği gibi, bir devletin resmi evrakı da bu tür kaynaklara dahildir. İkinci grup kaynaklar ise birincilerin bulunmadığı hallerde önem arz etmektedir. Bu kaynaklar şayet birinci el kaynaklardan faydalanılarak ortaya konulmuşlarsa, birinci el kaynak mesabesinde sayılırlar. Hatta kaynağını tenkit süzgecinden geçirmiş olması durumunda, ikinci el kaynaklar da ihmal edilemeyecek özellikler taşırlar. Bu anlamda mezhep tarihçisi sadece bu sahanın kaynaklarıyla yetinmez. Bir mezhebi ya da mezhep oluşumunu incelerken o döneme ait şiir, edebiyat, anı vb. eserlerde konuyla alakalı olarak verilen bilgiler de onun için önemlidir. Bir seyahatnamede seyyahın görerek naklettiği bir anı çok kıymetli bir tarihi veri olabilir. Bu itibarla, ikinci dereceden kaynakları belli konular ya da malzemelerle sınırlandırmak isabetli olmayacaktır.

Biz de bu çalışmamızda tarihi süreçte yazılmış ve bu sahanın temel kaynakları olarak işlev görmüş ve dolayısıyla klasik kaynak değeri kazanmış eserler; bunların yazarlarının kimliği, aidiyeti ve yazma gerekçeleri ile yazdıkları dönemin koşulları, bu eserlerin mahiyetleri ve sistematik yapıları hakkında ulaşabildiğimiz bilgiler çerçevesinde genel tespit ve değerlendirmeler yapmaya çalışacağız.

1. İslam mezhepleri tarihinde kaynak kavramı

Mezhepler tarihine dair yazılmış kaynaklar çeşitli dönemlerde farklı kavramlarla tanımlanmıştır. Bunların başlıcalarını aşağıda kısaca sıralayacağız. Ancak bu amaçla daha başka kavramların kullanıldığı da bilinmektedir. Şu da var ki, söz konusu kavramların önemli bir kısmı normatif özellikler taşımaktadır. Çağdaş İslam mezhepleri tarihçisinin metodunda ise herhangi bir grubu yargılamak, onlar hakkında bir hüküm vermek gibi tutumlar bulunmamaktadır. Zira bir grubun bidat ehli ya da fırak-ı dalleden olduğunu söylemek mezhepler tarihçisinin görevi değildir.

Mezhepler tarihiyle ilgili eserleri, bu ilmin tarihi gelişimi içerisinde bir kaç döneme ayırmak mümkündür. Bu çerçevede mezheplere ilişkin müstakil olarak yazılmış eserleri; "Makâlât Eserleri Dönemi" ve "Fırak ve Mîlel-Nihal Eserleri Dönemi" tarzında iki ana gruba ayırmak mümkündür (Bkz. Kutlu, 2005: s. 401-408).

1. Makâlât Eserleri Dönemi

Hicri birinci asırdan itibaren başlayan siyasi ve itikadi tartışmalar üzerine çeşitli fırkalara mensup şahıslar, çok kısa metinlerle kendi görüşlerini açıklıyorlardı. Bu kısa metinlerin her biri, bir fırkanın benimsediği anlayışa işaret eden belli bir meseleyi bir "makale/görüş" çerçevesinde ele alıyordu. İşte özellikle Ehli Sünnet'in dışındaki mezhep ve fırka mensuplarınca yazılan bu küçük eserlere² "Makale-Makâlât" denilmekteydi (Fıglalı, 2017: s. XIII – XIV). İlk dönem makâlât türü eserlerin ortak özelliklerini şu şekilde maddeleştirmek mümkündür:

² Muhammed b. Tavî et-Tancı (1918-1974), şu değerlendirmeyi yapmaktadır: Makâlât sahipleri başlangıçta Ehl-i Sünnetten değildi, esasen Ehl-i Sünnet'in yeni bir görüşü veya savunulmaya yahut açıklanmaya muhtaç yeni bir

- a) Genelde Ehli Sünnet'e muhalif görüşlere sahip kişiler tarafından kaleme alınmışlardır.
- b) Bunlar, kısa adeta özet şeklinde küçük hacimli risalelerdir.
- c) Sadece yazarlarının mensup olduğu fırkaların görüş ve inançlarını ihtiva etmektedirler.
- d) Muhtemelen küçük hacimli eserler olmaları, savaşlar, yangınlar ve baskınlar yüzünden gizli tutulmaları sebebiyle pek çoğu zamanımıza kadar ulaşmamıştır.

Hicri IV. asırdan itibaren Sünni alimler de "Makale-Makâlât başlığıyla eserler kaleme almışlardır."³ Ancak bu eserlerin belirgin özelliği, sadece Ehli Sünnetin değil, kendi zamanlarına kadar gelen kayda değer bütün fırkaların görüş ve inançlarını ihtiva ediyor olmalarıdır.

2. Fırak ve Milel-Nihal Eserleri Dönemi

Fırak ve Milel-Nihal türü eserlerin hicri III. asırdan itibaren kaleme alınmaya başlandığı bilinmektedir. Bu sınıfa giren eserlerden, özellikle "el-Milel ve'n-Nihal" türünde, sadece İslam fırkaları değil, aynı zamanda diğer din, mezhep ve fırkalardan da bahsedilmektedir. Gerek "fırak" gerekse "milel-nihal türü eserler, genelde Ehli Sünnet alimleri tarafından İslam'ı savunmak, Kur'an'ı ve sahih sünneti siyasi, sosyal ve yabancı kültürlerin etkisiyle yanlış ve alışılmadık yorum ve tefsirlerden korumak gayesiyle bir müdafaa eserleri olarak yazılmışlardır. Hüküm verici ve itham edici bir üsluptan ziyade tasvirî bir metotla kaleme alınması gereken bu eserlerin çoğu defa savunmacı bir anlayışla telif edildikleri görülmektedir (Akçay, ve Bulut, 2005: s. 43-44). Bunları, şu başlıklar altında görmekteyiz:

- a- Mürcii-Maturidi geleneğine ait bazı eserler
- b-Mutezili-Zeydi geleneğine ait bazı eserler
- c- İmamiye Şia'sı Makâlât ve Fırak geleneğine ait bazı eserler
- d- Hadis taraftarlarına ait bazı eserler
- e- Eşari geleneğine ait bazı eserler

1.1. Makale / Makâlât literatürü

Makale (ç.) Makâlât: Söz, görüş ve düşünce anlamına gelen bu kelime, genellikle Ehl-i Sünnet dışındaki fırkalara mensup müelliflerin, Hz. Peygamber'den sonra İslam toplumunda ortaya çıkan siyasi ve itikadi tartışmalar veya kendi dönemlerinde meydana gelen olayların bir veya birkaçı hakkında, kendilerinin yahut mensup buldukları fırkaların görüşlerini açıklamak, savunmak yahut başkalarının görüşlerini reddetmek maksadıyla kaleme aldıkları küçük hacimdeki eserler anlamında kullanılmıştır.

makalesi yoktu. Bu makâlât Ehl-i Sünnet anlayışına aykırıydı, bu yüzden Ehl-i Sünnette bu makâlât sahiplerine ve fikirlerine karşı bir nefret doğdu. Daha sonraları sırasıyla, kitaplarda bir takım fasıllar, müstakil risaleler, İslam kültür tarihinde el-Milel ve'n-Nihal diye bilinen ve muhtelif fırkaların fikir ve sözlerini ihtiva eden kitaplar meydana gelmiştir. Çoğu Ehl-i Sünnetten olan müelliflerinin bu kitapları yazmaktaki gayeleri, İslam dinini tam manasıyla anladıklarını kabul ederek fikirlerini müdafaa ve muhalif fırkaların görüşlerini çürütmektir. Ehl-i Sünnetin bu fırkalara karşı davranışı açıktı: bunlar sapık fırkalardır ve bir kısmı da İslamiyet'ten tamamıyla çıkmıştır. Ehl-i Sünnetten olmayan müellifin de kendine muhalif fırkalara karşı his ve davranışı Ehl-i Sünnetin, muhaliflerine karşı takındığı tavrıdan farklı değildi. Tarihte İslam fırkaları arasında vaki mezhep kavgalarının şiddet bakımından son dereceye vardığını gösteren deliller ve misaller çoktur. His ve temayüllerin bu kavgaları devam ettirmekte büyük rolleri vardır. Bundan dolayı ifrata gitmek, kötölemek, metinleri değiştirip istediği gibi kullanmak ve bazen de iftira etmek Milel ve Nihal kitaplarında adet haline geldi. Böylece hakikatler ortadan kalktı veya bu şiddetli mücadelelerin gürültüsünde gizli kaldı. bkz. "Şehristani'nin Kitabı'l-Milel ve'n-Nihal'i (Arapça Metinlerde Neşredilmeyen Kısımlar)", e-Makâlât Mezhep Araştırmaları, cilt: IV, sayı: 1, (2011), s. 336.

³ Ehl-i Sünnet alimleri tarafından yazılan makâlâtlar sırf ilmi heyecandan doğmamış; ilk makâlâtlara tepki olarak ve savunmacı bir amaçla kaleme alınmıştır. Bağdâdi el-fark beyne'l-fırak adlı eserinde bu gerçeği ifade etmektedir. bkz. Orhan Ateş, "Muhallif Fırak Kaynaklarında İbâdiyye", *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: I, sayı: 7, (2017b), s. 15.

Alimlerin İslam Mezhepleri Tarihine verdikleri ilk isim Makâlât, Ilmu'l-makâlât ve Ilmu makâlât'l-firak'tır (Bkz. Tanci, 2011a: s. 75-79). Makâlât bu konuda bilinen ilk isim olduğu gibi, değişik kimseler tarafından muhtelif konuları belirtmek için yazılan makale türleri de, bu sahanın ilk ana kaynakları yahut ilk eserleri olma özelliğini taşımaktadır. I./VII. yüzyıldan itibaren bir kısım siyasi ve itikadi tartışmalar üzerine, değişik gruplara mensup şahıslar, kendi görüşlerinden bir veya bir kaçını belirten, ifadeleri itibariyle oldukça kısa olan bazı çalışmalar ortaya koymuşlardı. Her biri bir meseleyi kısaca işleyen ve toplumda azınlık teşkil eden gruplara mensup olan bu makalelerin yazarları, o zamanlardan itibaren Ashabu'l-makâlât adıyla anılmaya başlanmışlardı. Bu kimseler, özellikle Hz. Osman'ın şehadetinin ardından cereyan eden olaylar üzerine gündeme giren; hukuk, siyaset ve itikadi konulara ilişkin meseleleri anlama ve tatbik noktasında, kendilerine özgü yeni düşünceler ileri sürme durumunda kalmışlardı. Daha sonra gelen Ehl-i sünnet alimleri, makale yahut makâlât adlı bu eserlerde mevcut bulunan ve kendilerince sakıncalı saydıkları görüşleri tenkit etmek veya açıklamak maksadıyla bir araya toplayıp sınıflandırmışlardır. Böylece Ehl-i sünnet çevrelerinde, siyasi ve itikadi fırkaların görüşlerini bir araya getiren kapsamlı bir faaliyet başlatılarak Makâlât ve Makâlâtü'l-İslamiyyin gibi adlarla anılan eserler telif edilmiştir. Makâlât adlı eserlerin yazılış dönemi, mezhep tarihçiliğinin ilk safhasını oluşturduğu için son derece önemlidir (Öz, 2016: s. 40, 44-45).

1.2. Fırka / Firak literatürü

Fırka (ç.) Firak: bölmek, bölünmek ve açıklayıp bir hükme bağlamak anlamındaki fırka ismi, kendilerine has siyasi ve itikadi düşüncelere sahip topluluklar anlamında kullanılmıştır. Bu kelimenin literatüre girmesi daha ziyade *ümmetin 73 fırkaya ayrılacağı, bunlardan biri hariç diğerlerinin cehennemlik olduğu* anlamında rivayet edilen değişik hadislerdir (Ebu Davud, "Sünne", 1; Tirmizi, "İman", 18; İbn Mace, "Fiten" 17; İbn Hanbel, Müsned, 2, 322. Bkz. Aydın, 2018: s. 33-41). Erken dönemde yazılan eserlerde çokça geçen, bazı kitaplara isim de olan bu kelime, siyasi ve itikadi fırkaları ifade etmek için kullanılmasıyla, erken devirlerden itibaren fıkıh mezheplerinden büyük ölçüde ayrılmış bulunmaktadır.

İslam düşüncesi bünyesinde siyasi ve itikadi gayelerle ortaya çıkmış (Bardak, 2018, s. 305) topluluklar ve görüşleri ile kendilerini İslam'la ilişkilendiren zümreler hakkında bilgi veren çalışmalarla, bu özellikleri haiz olmakla birlikte diğer dini ve felsefi ekolleri de ele alan eserlere de fırka literatürü yahut fırkalarla ilgili eserler denilmiştir. Bu tür eserlerin yazıldığı dönem mezhep tarihçiliğinin ikinci safhasını teşkil ettiği gibi, bu eserler de mezhep tarihçiliğinin ikinci türünü teşkil etmektedir.

Bu çalışmalar, İslam düşüncesi bünyesinde siyasi ve itikadi gayelerle ortaya çıkmış topluluklar ve bu toplulukların görüşleriyle, kendilerini İslam'la ilişkilendiren zümreler hakkında bilgi veren eserlerdir. Bu tür eserlerde yazar kendi dönemindeki gruplar hakkında bilgi verdiği gibi grupların tarihi hakkında da bilgiler verebilmektedir. Özellikle müellifin, yaşadığı dönem hakkında verdiği bilgiler ana kaynak mesabesinde kabul edilmektedir (Öz, 2012: s. 154).

1.3. Mîlel ve Nihal literatürü

Millet (ç.) Mîlel: Din, şeriat, takip edilecek yol anlamlarına gelen kelime Kur'an'ı Kerim'de hemen aynı manada kullanılmaktadır (Bakara 2/13, 135; Ali İmran 3/95; Nisa 4/125). Bu isim mezhep tarihçileri tarafından Allah'ın gönderdiği ilahi bir kitaba dayanan dinler için kullanılmıştır.

Nihle (ç.) Nihal: Dava, iddia, din, diyanet gibi anlamlar ifade eden bu kelime, zamanla belirtilen manalardan daha dar bir muhtevada kullanılmış, çoğu zaman bir dinin bünyesinde ortaya çıkan doktrinlerle ilgili temayülleri ve gruplaşmaları ifade etmeye başlamıştır. Bu anlayışa göre nihle terimi -mevsuk olsun olmasın-, indirilmiş bir kitabı olmayan din ve mezhep mensupları için kullanılan bir isimdir. Bu haliyle nihle kelimesi, fırkanın eş anlamlısı gibi gözükmektedir.

Mamafih Naşı el-Ekber (ö.293/906) gibi müellifler (Tülücü, 2006: 32: 433), nihle/nihal kelimesini kible ehlinin temel inanç konularındaki ihtilafları olarak anlarken, cumhur; filozoflar, dehriler, Sabiiler, yıldızlara ve putlara tapanlar anlamında Ehlul'ara ve'l-ehva ile eş anlamlı olarak, kitabı ve peygamberi olmayan gruplar için kullanılmaktadırlar. Buna göre peygamberi ve kitabı bulunan dinler bünyesinde ortaya çıkan fırkalar, milel teriminin şümulü içinde mütalaa edilerek bunlar için nihal ismi kullanılmamaktadır.

Nitekim Ebu Bekir Bakıllani (ö.403/1013), İbn Hazm (ö.456/1064) ve Şehristani (ö.548/1153) gibi yazarlar, Yahudilik, Hristiyanlık, İslam ve kitabı bulunup bulunmadığı tartışılan Mecusilik gibi dinler ve onların mezheplerini milel kavramı içinde, kitabı ve peygamberi bulunmayan dinler, felsefi anlayışlar ve müslüman olmadığı halde kendilerini İslam'a nispet edenleri de nihal kavramı ile mütalaa etmiş, bu konuda yazdıkları eserlere de el-Milel ve'n-nihal (Harman, 2005: 30: 57-58; ayrıca bkz. Şehristani, 2011: s. 237 vd.) adını vermişlerdir.

Milel ve nihal türü eserler, klasik İslam Mezhepleri Tarihi yazımının daha gelişmiş safhasını ortaya koymaktadır. Burada da müellifin kendi dönemindeki gruplar ve cemaatler hakkında birinci elden verdiği bilgiler büyük önem taşımaktadır.

1.4. Mezhep / Mezahip literatürü

Mezhep (ç.) Mezahip: "Gitmek, gidecek yer ve izlenen yol" manasında kullanılan terim, "birtakım siyasi, içtimai, iktisadi ve diğer hadiselerin tesirlerinin kurucusu sayılan kişi ile ona uyanlardaki fikri, dini ve siyasi tezahürü şeklinde tanımlanmıştır (Fığlalı, 2017: s. XXII; Bağdadi, 2017: s. 13). Ayrıca mezhep, dinin asli veya fer'i hükümlerinin dayandığı delilleri bulmakta ve bunlardan hüküm çıkarıp yorumlayan alimlerin ortaya koyduğu görüşlerin tamamı veya belirledikleri sistem diye de tanımlanabilir.

Başka bir ifadeyle mezhep/mezahib, inanç, toplum yönetimi, ibadet ve insanlar arası muameleler konusunda, dinin asli ve kesin ilkeleri dışında kalan hususlarda fikir üretmek suretiyle oluşan, birbirinden farklı düşünce ve yorumlar sistemi ile, bu düşünce ve yorumları benimseyen fertler ve sosyal grupları ifade etmek üzere kullanılan bir terimdir.

Burada konunun uzmanı, dininin akaid ve fıkıh sahasındaki bazı meselelerinin delillerini bulmak, bu delillerden hüküm çıkarmak ve belirlediği metot ve üslup ile meseleleri anlayıp yorumlamak suretiyle bir sistem ortaya koymaktadır. İşte alimin bu görüşlerinin toplamına "mezhep" denilmiştir. Buna göre mezhep, genel anlamda herhangi bir dinin, daha özel anlamda ise İslam dininin içindeki siyasi, itikadi ve ameli sahadaki ekollerini ifade eden alt gruplardır. Bir başka deyişle, tüm dinlerde gözlemlenen mezhepler bir dinin içinde farklı yorum ve bakış açısını ifade etmeleri bakımından dinle içlem-kaplam ilişkisi oluştururlar. Bu itibarla, din genel, mezhep ise belli bir dinin içindeki daha dar kapsamlı siyasi, itikadi veya ameli bir alanı ifade eder.⁴

İslam'ın itikadi ve ameli sahadaki düşünce ekolleri, -ister siyasi ve itikadi, ister ameli/fikhi olsun-, dilimizde müştereken "mezhep" adıyla anılmakta ve bu durum bazı karışıklıklara sebebiyet vermektedir. Zira bu bilim dalında mezhep denildiğinde kesin olarak İslam tarihinde ortaya çıkan siyasi ve itikadi düşünce ekolleri kast edilir. Aslında ana kaynaklarda İslam Düşünce Ekolleri, genel olarak "fırka/firak", bazen "nihle/nihal" gibi terimlerle ifade edilmiş, böylece ameli/fikhi ekollerden ayırt edilmiştir. Türkçede ise bütün bu farklı terimler "mezhep" kavramı ile ifade edilmiştir. Bu itibarla, İslam Mezhepleri Tarihi sahasında "mezhep" denildiğinde bununla ana kaynaklarda "makâlât", "fırka" veya "nihle" kelimeleriyle ifade edilen siyasi veya itikadi grupların kastedildiği anlaşılmalıdır (Kubat, 2014: s. 40-42). Son dönemlerde ise konuya dair, genelde İslam dünyasında özellikle de Türkçe yazılan eserlerin mezhep/mezahip kavramı ile isimlendirildiklerini görmekteyiz.

⁴ Mehmet Ali Büyükkara, Türkçede İslam Mezhepleri bilim dalında "mezhep" kelimesinin kullanımından doğan zorluklara değinmektedir. Bkz. "İslam Mezhepleri Tarihi Araştırmalarında Terminolojiyle İlişkili Sorunlar", *İslâmî Araştırmalar*, cilt: XIX, sayı: 2, (2006), s. 258-259.

2. Mezhepler tarihinin kaynakları

Dinler ve mezhepleri konu alan ve günümüze ulaşan klasik kaynaklar ve yazarlarını kronolojik biçimde şöyle sıralamak⁵ mümkündür:

2.1. Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye (ö.100/718): Kitabu'l-İrca

Diğer mezhep mensupları gibi, Mürciiler de, kendi akidelerini açıklamak ve muhaliflerine cevap vermek için birçok eser yazmışlardır. Bunlar arasında, bizzat irca akidesinin izahı ve temellendirilmesi amacıyla yazılan Kitabu'l-İrca adlı eserlerin önemli bir yeri vardır. Bizzat Mürcii alimlerce Kitabu'l-İrca adıyla kaleme alınan beş ayrı eserin ve bunlara yazılmış reddiyelerin adları bilinmektedir (Kutlu, 2000: s. 21-22; Kutlu, 1997: s. 317).

Hız. Ali'nin torunu olan Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye hakkında bilgi veren kaynakların çoğu, ondan irca fikrini ilk ortaya atan ve bu konuda Risaletu'l-İrca veya Kitabu'l-İrca adıyla ilk eser yazan birisi olarak bahsetmektedir. Ancak onun, irca fikrini ilk ortaya atan değil, onu temellendirmek için ilk eser yazan kişi olması daha doğru gibi gözükmektedir.

Hasan'a ait olan Kitabu'l-İrca adlı eser, Mürcie düşüncesinin izahı ve irca akidesinin temellendirilmesi amacıyla kaleme alınmıştır. 75-80/694-694 yılları arasında yazılan ve bugün elimizde bulunan Kitabu'l-İrca, sadece Mürcie için değil, genelde makâlât yazıcılığının ilk örneğini teşkil ettiği için mezhep tarihçiliği açısından oldukça önemli bir konuma sahiptir. Bu alanda yazılmış eserlerin ilki olan bu eserde Haricilik, Sebeiyye ve Mürcie hakkında önemli bilgiler verilmiştir (Tercümesi için bkz. Kutlu, 1997: s. 324-328).

2.2. Sa'd b. Abdullah el-Kummi (ö.301/913): Kitabu'l-Makâlât ve'l-Firak

Sa'd b. Abdullah Ebu'l-Halef el-Eşari el-Kummi Şia'nın önde gelen alimlerinden biridir. Yemen'den Kum'a gelip yerleşen Eşari kabilesine mensuptur. İmamîyye'nin 11. imamı Hasan el-Askeri ile görüşmüş, döneminin pek çok aliminden ders almıştır. Kummi'nin değişik konularda yazdığı eserlerden günümüze ulaştığı bilinen tek çalışması el-Makâlât ve'l-firak'tır. Kummi'nin Şia mezheplerinin kollarına dair kaleme aldığı bu eser, müellifin çağdaşı olan Hasan b. Musa en-Nevbahti'ye ait Firaku's-Şia'ya benzer bir muhteva ve ifade şekline sahiptir (Öz, 2003: 27: 405).⁶

Kitabın giriş kısmında Hz. Peygamberin vefatı üzerine hilafet konusunda ortaya çıkan ihtilaflar ve oluşan gruplar, Hz. Alinin vefatından sonraki gruplaşmada meydana gelen değişikliklere ve zuhur eden tali fırkalara temas edilmiş; sonuç olarak Şia, Mürcie, Mutezile ve Havaric'ten teşekkül eden dört ana mezhepten söz edilmiştir. Kitabın asıl kısmını oluşturan bundan sonraki bölüm ise Nevbahti'nin Firaku's-Şia'sındaki içeriğe sahiptir (ayrıca bkz. Arıkan, 2018: s. 276-279).

Kummi'nin, eserini inşa ederken imamet odaklı bir tasnife gittiği görülmektedir. Şia dışındaki fırkalara genel bir temastan sonra bu fırka içindeki parçalanmalara dikkat çekmiş ve özellikle imamların vefatından sonra ortaya çıkan grupları incelemiştir. Fırkaların tasnifinde her hangi bir

⁵ Mezhepler Tarihi ilk dönem (hicri III.-IV. yüzyıllar) müelliflerini ve eserlerini çalışan Doğan Kaplan, nüsha ve muhtevaları bağlamında şu eserleri değerlendirmektedir: 1. Ebu'l-Hasan el-Eş'arî: Makâlâtü'l-İslâmiyyîn (s.200-204), 2. Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî: Firaku's-Şia (s.204-206), 3. Ebu'l-Hüseyn Malatî: et-Tenbih ve'r-Redd (s.206-208), 4. Abdülkâhir el-Bağdâdî: el-Fark beyne'l-Firak (s.208-211), 5. İbn Hazm: el-Fisal (s.211-214), 6. Ebu'l-Muzaffer el-İsferâyînî: et-Tebisîr Fi'd-Dîn (s.214-216), 7. Ebu'l-Feth Abdülkerim Şehrestânî: el-Milel ve'n-Nihal (s.216-218). Bunlardan, Nevbahtî, Şii âlimlerdendir ve daha çok Şii fırkalardan bahsetmektedir. Yine İbn Hazm da Zâhirî mezhebinin temsilcisidir. Geriye kalan 5 eserin müellifleri ise Sünnî'dir. bkz. "İslâm Mezhepleri Tarihi İlk Dönem Müellifleri ve Mezhepler Tarihine Ait Eserleri", *Selçuk Ü. İlahiyat F. Dergisi*, sayı: 23, (2007), s. 198, 200-218.

⁶ Şia tarihinin ilk kaynaklarından olan ve fikirleri itibariyle büyük benzerlik arz eden Firaku's-Şia ve Kitabu'l-Makâlât ve'l-Firak eserlerinin mukayesesi için bkz. Muhammed Cevâd Meşkûr, "Sa'd b. Abdullah Eş'arî Kummi'nin Kitabu'l-Makâlât'ı ve Nevbahtî'nin Firaku's-Şia Eseri ile Mukayesesi", çev. Şahin Ahmetoğlu, *İğdir Ü. İlahiyat F. Dergisi*, sayı: 1, (2013), s. 223, 229-230.

sayı ile kendini sınırlandırmamıştır. Ayrıca müellif, fırkaların doğuşuna zemin hazırlayan sebepler üzerinde durmamış, görüşlerinin dayanaklarını da çoğu defa zikretmemiştir.

Hız. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan gruplaşmaları kısaca ele alan eser, 260/874 yılına kadar geçen sürede, Şia bünyesindeki farklı düşüncelere temas etmekte, belirtilen yılda İmamiyye'nin on ikinci imamının gaybetinden sonra ortaya çıkan çok sayıda iddia ve ihtilafı ortaya koyarak, Şia'nın kendi arasındaki gruplaşmayla ilgili geniş bilgi vermektedir. *Şii Fırkalar* adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir.⁷

2.3. Hasan b. Musa en-Nevbahti (ö.310/922?): Kitabı Firaki'ş-Şia

Muhtevası itibarıyla el-Kummi'nin eserine çok yakın olan bu çalışma, Şia fırkalarını ele almaktadır. Yazarı, İmamiyye kelamının gelişmesinde ve rasyonelleşmesinde etkili alimlerden biri olan Hasan b. Musa en-Nevbahti'dir. Mutezile'nin akılcılığından ve metodundan etkilenmesi ve bazı Mutezili görüşleri İmamiyye Şia'sına uygulaması sebebiyle Mutezili tabakat yazarları onu itizale meyletmış bir Şii olarak kabul etmişlerdir. Hakkında bilgi veren kaynaklar, onun birçok ilim dalında eserler telif ettiğini bildirmiştir. Ancak eserlerinden günümüze ulaştığı bilinen tek eseri Firaku'ş-Şia'sıdır (Üzüm, 2007: 33: 36).

Nevbahti, Firaku'ş-Şia'yı hangi kaynaklara dayanarak kaleme aldığına dair bilgi vermez. Ancak onun yaşadığı zaman ve mekan dikkate alındığında Bağdat'ta Hayyat (ö.300/912), Kabi (ö.319/931), Ebu İsa el-Verrak (ö.247/861) gibi makâlât yazarlarıyla görüştüğü, onların eserlerinden haberdar olduğu ve bunlardan faydalandığı anlaşılmaktadır. Yine eserinde Şii fırak geleneğinin öncülerinden kabul edilen Muhammed b. el-Ahvel (ö.160/777) ve Hişam b. Hakem (ö.179/795) gibi makâlât yazarlarının eserlerinden yararlandığı anlaşılmaktadır.

Firaku'ş-Şia adlı eser, isminden de anlaşılacağı üzere, Nevbahti'nin Şia içerisinde ortaya çıkan fırkalar hakkında ayrıntılı bilgi vermek ve İmamiyye fırkasını savunmak üzere kaleme aldığı en önemli eseridir (Üzüm, 1996: 13: 30-31). el-Makâlât ve'l-firak, Ta'dadu firaki'ş-Şia, Mezahibu'l-firak gibi adlarla da anılan bu eserde Şia akımının doğuşundan III. (IX.) yüzyılın ortalarına kadar ortaya çıkan iç anlaşmazlıklar ve bu sebeple oluşan gruplar anlatılmaktadır. Bu eserde müellif, imamet meselesini merkeze alarak İslam ümmetini genel bir tasnife tabi tutmuştur. Buna göre müellif önce Müslümanları;

I. Hız. Peygamber'in vefatının ardından Hız. Ali'nin imametini savunanlar (Şia; ki bütün Şii fırkalar bu ana fırkadan doğmuştur.)

II. Sa'd b. Ubade'nin başkan olmasını isteyen Ensar,

III. İmamet meselesinin ümmetin seçimine bırakıldığını ileri sürüp Hız. Ebu Bekir'in halifeliğini tercih edenler

şeklinde üçe ayırmış, sonra da:

I. Hız. Osman'ın şehit edilmesinin akabinde Hız. Ali'ye biat edip "cemaati" oluşturanlar (Şia),

II. Ali'ye muhalefet edip önce Talha, Zübeyir ve Aişe, ardından da Muaviye etrafında toplananlar ve

III. Hiçbir tarafa meyletmeyip çekimser davrananlar (Mürchie- Mutezile)

diye daha belirgin bir tasnif yapmıştır. Nevbahti, giriş mahiyetindeki bu bilgilerden sonra imamet görüşlerini merkeze alarak İslami fırkalar Mürchie, Havaric, Mutezile ve Şia olmak üzere dört ana gruba ayırmıştır (Bulut, 2016: s. 56-61).

Nevbahti'nin asıl hedefi, kendi dönemine kadar Şia içinde zuhur eden fırkaları açıklamaktır. O, eserinde yer yer diğer fırka ve mezheplere temas etmekle birlikte esas olarak on iki imam Şiiliğine

⁷ Ebu Halef Sa'd b. Abdullah el-Kummi el-Eş'ari, *Şii Fırkalar*, (Nevbahti, *Firaku'ş-Şia* ile beraber), çev. H. Onat, S. Hizmetli, S. Kutlu, R. Şimşek, (Ankara, 2004), s. 49-269.

göre Hz. Ali'den başlayarak 11. İmam Hasan el-Askeri'nin vefatına (ö.260/874) kadar geçen sürede her imamın ölümünün ardından ortaya çıkan grupları, bu grupların liderlerini ve bazı temel görüşlerini kaydetmiştir. Bu itibarla, Fıraku's-Şia'nın on iki imam Şiiliğinin ilk üç asırlık tarihine ışık tutan eski ve temel bir kaynak olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bununla birlikte eserde fırkaların doğuş sebeplerine (Aydın, 2017a: s. 115-124; Aydın, 2017b: s. 167) temas edilmemiş, gruplara ait görüşler tahlile tabi tutulmamış, konular kısa ve yüzeysel olarak işlenmiştir. Ayrıca müellif mezhepleri tasnif ederken herhangi bir sayıyla kendini sınırlanmamış, örneğin 73 fırka hadisine hiç değinmemiş ve eserini buna göre şekillendirmemiştir. Öte taraftan Nevbahti'nin Şii fırkaların tasnifini kendine özgü bir şekilde yaptığı ve onları kronolojik olarak sıraladığı görülür. Eserde o, Hz. Ali'den başlayarak sırasıyla her bir imamı ve döneminde zuhur eden fırkaları ele almış ve nihayetinde 12. İmam Muhammed Mehdi'ye kadar gelmiştir. Özellikle o, her imamın vefatından sonra Şii toplumda meydana gelen ayrışmalara yer vermiş, ölen imamın yerine geçecek yeni imamın kimliğiyle alakalı tartışmaları eserine taşımıştır. Bu arada Nevbahti, fırkaların imamet görüşleri dışındaki görüşlerine ise hemen hiç değinmemiştir.

Nevbahti'nin Fıraku's-Şia adlı eseri, kendisinden sonra başta Şii mezhepler tarihi yazarları olmak üzere Mutezili ve Sünni alimlere kaynaklık etmiştir. Eserin ilmi anlamda yapılmış neşri Helmut Ritter'e (1892-1971) aittir. Nevbahti'nin *Fıraku's-Şia'sı* ile Kummi'nin *el-Makâlât ve'l-firak* adlı eserleri, karşılaştırmalı olarak, Hasan Onat, Sabri Hizmetli, Sönmez Kutlu ve Ramazan Şimşek tarafından tercüme edilerek *Şii Fırkaları* adıyla Türkçeye kazandırılmıştır. Çevirinin girişinde Hasan b. Musa en-Nevbahti ve Ebu Halef Sa'd b. Abdullah el-Kummi hakkında geniş bir malumat verilmiş, ayrıca eser dipnotlarla zenginleştirilmiştir.

2.4. Ebu Muti Mekhul en-Nesefi (ö.318/930): Kitabü'r-Red ale'l-bid'a

Maturidi'nin çağdaşı sayılan Ebu Muti en-Nesefi'nin hayatı hakkında klasik kaynaklarımızda çok az bilgi verilmektedir. Kaynaklarımızda onun kimliğinden ziyade "el-Fakihu'l-Hanefi, Muhaddis, Hafız, Seyyah" olduğundan bahsedilir. Konumuz açısından müellifin en önemli eseri *Kitabu'r-Red ala ehli'l-bida' ve'l-ehvai'd-dalle* adlı kitabıdır (Bkz. Bahcıvan, 2012: s. 32-55).

Nesefi, giriş kısmında kitabı yazış amacından ve bidat ehlinin tutumlarından bahsettikten sonra 73 fırka hadisinden yola çıkarak o dönemdeki fırkaları 6x12+1-73 sistemine göre gruplandırır ve kendi bakış açısıyla onları isimlendirir (Bkz. Üzüm, 2006a: 32: 571; Çiftaslan Gebel, 2016: s. 228-229, 248). Ana mezheplerin altı grup olduğunu belirten Nesefi, bunları Kaderiyye, Cehmiyye, Rafiziyye, Hardriyye, Cebriyye ve Mürciyye şeklinde sıraladıktan sonra bu mezheplerin alt gruplarından bahseder.

Nesefi'nin metoduna gelince, ele aldığı ana fırkanın belli başlı bir kaç görüşünü verdikten sonra ayetler, hadisler ve meşhur İslam büyüklerinin sözleriyle görüşlerini destekleyerek söz konusu fırkanın görüşlerini eleştirir. Müellif eserinde şahıs ekseninde fikirleri değerlendirmeden ziyade kendi anlayışı dışındaki fikirleri reddetme çabası içerisindedir.⁸ Bundan dolayı ana fırkanın görüşlerini herhangi bir şahsa nispet etmeksizin anonim olarak vermeye çalışır (Tan, 2008: s. 127, ayrıca bkz. s. 135, 143, 147). Eserinin son kısmında "Cemaat ehlinin makalelerinden bize ulaşanlardan da faydalanarak eserimizi tamamladık." ifadesini kullanması, onun bulunduğu bölgedeki mezheplerle ilgili olarak kendinden önce kaleme alınan eserlerden haberdar olduğunu

⁸ Orhan Ateş'in şu kanaati yerinde gözükmektedir: Hakikatin önündeki engeli kaldırıp ona ulaşabilmek adına her fırkanın kendi kaynaklarına ulaşmanın bir yolunu bulmak durumundayız. Çünkü fırkaları tanımak için başvurduğumuz kaynaklar, fırkaları tanıtmak yerine fırka taassubu sebebiyle fırkaları daha da tanınmaz hale getirmektedirler. Mezhepler tarihi kaynaklarının en belirgin özelliklerinden birisi tarafgir olmalarıdır. Nesefi bu tarafgirliği düşmanlık seviyesine taşımıştır. Dinin aslında ortak görüşe sahip olan yani tenzilde aynı ama tevilde farklı görüşlere sahip grupları birbirine yaklaştıracığı yerde birbirinden uzaklaştırmaya ve düşman olmaya çağırılmaktadır. Görüşlerine meşruiyet kazandırmak için de hadisleri ve sahabe kavillerini araç olarak kullanmaktadır. bkz. "Ebû Mufî' Mekhûl en-Nesefî'nin Kitâbu'r-Red Alâ'l Bida' ve Ehli'l-Ehvâ Adlı Eserinde İbâdiyye Değerlendirilmesi", *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: I, sayı: 9, (2017a), s. 24, 37.

gösterir. Nesefî fırkaların görüşlerine cevap verirken söze, "Cemaat dedi ki" ifadesiyle başlar. Burada zikredilen "Cemaat" ifadesinden söz konusu dönemde Mürcii çevrelerin kast edildiğini dikkate alırsak Nesefî'nin Ehlu'l-Cemaa ve'l-Murciun fırkasına mensup olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Belirttiğimiz gibi Ebu Mutî en-Nesefî, fırkaları ve görüşlerini ele alıp incelemekten ziyade sapıklık olarak gördüğü fırkaların görüşlerini eleştirip çürütmekle meşgul olmuştur. Bir diğer ifade ile o, kendi mezhebi anlayışını esas alarak diğer grupları eleştirmiştir. Fırkalara ait görüşleri, şahıs, mekan ve zamanla ilişkilendirmeden anonim bir şekilde aktarmış ve şahıslar veya fikirlerinden çok, fırkanın anonim fikirleri üzerinde durmayı tercih etmiştir (Acar, 2003: s. 9, 45-46, 77). Fırkaların sayısını 73'e tamamlamada sıkıntıya düştüğü durumlarda, -Zeydiyye örneğinde olduğu gibi- fırkayı iki ayrı ana grubun altında aynı isimle tekrar etmekten çekinmemiştir. Ayrıca 73 rakamını tutturabilmek için hiçbir kaynakta bulunmayan yeni fırkalar da üretmiştir.⁹ Netice olarak Ebu Mutî en-Nesefî'nin eseri, Hanefî-Maturidî ve Kerrami çevrelerde fırkaların tasnifiyle ilgili küçük çapta ve orta düzeyde yazılan, yazarı belli olan veya olmayan sonraki pek çok esere kaynaklık etmiştir.

Hanefîlik-Maturidîlik mensuplarınca yazılan eserler ise içerik, tasnif, isimlendirme, fırkalar ve görüşleri konusunda çok az değişiklik veya ilavelerle onun eserini hemen hemen aynen takip etmiştir. Sadece "Ehlu'l-Cemaa ve'l-Murciun" ifadesi "cemaat" ya da "Ehl-i Sünnet vel-Cemaat'e dönüşmüştür (Kutlu, 2008: s. 91-92).

Özetle eser "73 fırka" rivayeti esas alınarak hazırlanmıştır. Ana fırkalardan sonra her fırkanın on iki kolu verilerek sayı 72'ye, kurtuluşa erecek "cemaat" grubuyla 73'e tamamlanmıştır (Üzüm, 2006b: 32: 571). Doğu Hanefî Maturidî fırka geleneğinin zamanımıza ulaşan en eski çalışması olması bakımından ayrı bir önem taşıyan eser, orijinal bilgiler içermektedir. Marie Bernand (1923-1993) tarafından da uzun bir girişle yayımlanan eser müellifin kelimelerinin düşünceleri hakkında önemli ipuçları vermiştir.

Eseri neşreden Bernand, eserin orijinalinin gayet açık ve okunaklı olduğunu, yazma nüshasının Oxford'da bulunduğunu, eserin 847/1443 tarihli olup 145 varaktan oluştuğunu açıklar. Ancak eser üzerinde çalışan Seyit Bahçıvan, Bernand neşrinin hatalarla dolu olduğunu, ciddi tahriflerin bulunduğunu belirterek bu eserin ilmi neşrinin yeniden gerçekleştirmiştir (Ebu Mutî', 2013: s. 22-38; Bahçıvan, 2013: s. 5).¹⁰

2.5. Ebu'l-Kasım el-Kabi (ö.319/931): Makâlât

Mutezile'nin önemli alimlerinden olan Kabi, Bağdat Mutezilesi temsilcilerinden Ebu'l-Hüseyn el-Hayyat'ın (ö.300/912) öğrencisidir (Gölcük, 1998: 17: 103-104). Fıkıhta Hanefî olan el-Kabi, Bağdat ekolüne bağlı fırkalardan biri olan Kabiyye'nin reisi olarak da bilinir. Buna rağmen o, birçok görüşüyle Bağdat Mutezilesi'nden farklı düşündüğünü göstermiş, bir anlamda mezhebi taassuptan uzak kalmaya çalışarak Mutezile ekolü içerisinde eserleri ve görüşleriyle silinmez bir iz bırakmıştır. Ancak döneminin Maturidî, Eşari ve Bağdadi gibi önemli pek çok müellifi, görüşleri sebebiyle onu eleştirmiş, hatta reddiye kaleme almıştır. Kabi, takriben 45-46 yaşlarında iken

⁹ Bu hadisin sahih olup olmadığı elbette tartışılabilir. Nitekim sahih diyenler olduğu gibi, uydurma diyenler de olmuştur. (Bkz. Ahmet Keleş, "73 Fırka Hadisi üzerine Bir İnceleme", *Marife Dergisi*, cilt: V, sayı: 3, (2005), s. 33-45) Burada bizi ilgilendiren husus, bu hadisin Mezhepler Tarihi ve tasnifleri açısından arz ettiği önemdir. Ortaya çıkan hemen her mezhep, hatta her tarikat, tarikatların alt kolları ve her cemaat bu hadisi esas alarak kendisinin "Fırka-ı Naciye (kurtuluşa eren fırka)" olduğunu iddia ettiği gibi, bu alanda kalem oynatanlar da, çoğu zaman mezhep sayısını 73 rakamında tutma eğiliminde olmuşlardır. Bkz. Kadir Gömbeyaz, "73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi". *Uludağ Ü. İlahiyat F. Dergisi*, cilt: XIV, sayı: 2, (2005), s. 152-159.

¹⁰ Bahçıvan adı geçen makalesinde önce söz konusu eseri, bilâhare Marie Bernand tahkikini otantik nüshasıyla karşılaştırarak incelemekte ve kitabın baskısında yapılmış hataları doğruları ile birlikte bir cetvel halinde vermekte, tahlil ve değerlendirme yapmaktadır. s. 22-38. Bahçıvan aynı hata listesini ayrıca tahkik ettiği adı geçen kitabında da vermektedir. bkz. Ebu Mutî', 2013: s. 80-97.

319/931 yılında genç sayılabilecek bir dönemde Belh'de vefat etmiş olmasına rağmen önemli öğrenciler yetiştirmiş ve geride pek çok eser bırakmıştır (Bebek, 2001: s. 24: 27).

Ebu'l-Kasım el-Kabi'nin Makâlât'ı, Mezhepler Tarihi konusunda temel kaynak özelliği taşımaktadır; çünkü Kabi'nin eseri fırkalar hakkında yazılan eserlerin en sistemlisi ve kapsamlısıdır. O, önceki eserleri yetersiz görmesi, yazılanların çok gereksiz ayrıntılara girmesi ve önemli hatalar içermesi sebebiyle, bir arkadaşı veya öğrencisinin isteği üzerine konuyu tarafsız ve genişçe ele alacak bir eser yazmaya karar vermiştir. Eserin yazılış yıllarını, hicri 290'lı yıllar olarak kaydetmiştir. Eserine mukaddime ile başlamış, burada kitabının içeriği hakkında genel bilgiler vererek bab başlıkları ve içinde işleyeceği konuları açıklamıştır. İlk bapta; ilahi sıfatlar ve tezahürleri üzerinde durmuştur. "Tadil, Teciz ve Kader Konusundaki ihtilaflar" başlığı altındaki ikinci bapta ise; Allah'ın iradesi ve filleri yaratması, istitaat, Allah'ın yaratması, ismet, sevap vs. gibi konuları ele almıştır. Üçüncü bapta; imanın mahiyeti, taat, büyük günah'ın affının mümkünlüğü, nifak vs. gibi konuları ele almıştır. Dördüncü bapta; cisim, madde, cevher mekan vs. gibi konuları ele almıştır. Daha sonra Kabi, yaşadığı dönemde fırkaların altı ana gruptan oluştuğunu belirtmiş ve bunları sırasıyla; Şia, Havaric, Mutezile, Mürctie, el-Amme ve Haşeviyye (hadis taraftarları) şeklinde tasnif etmiştir. Bunlardan Şia, Havaric ve Mutezile'den uzunca bahsetmesine rağmen Mürctie ve Ehl-i Hadis'e kısaca değinmiştir.

Kabi, eserini telif ederken faydalandığı kaynakları büyük oranda açıklamıştır. Yararlandığı kaynaklar arasında Burğus, Gassan, Hayyat, Zürkan ve Ebu İsa el-Varrak'ın eserleri bulunmaktadır. Ayrıca Hayyat'tan doğrudan atıflarda bulunmuştur. Öte taraftan Kabi'nin eseri, sadece Şii ve Mutezili yazarları değil, Sünni Makâlât yazarlarını da etkilemiştir. Eşari, Bağdadi, Şehristani ve Neşvanu'l-Himyari (ö.573/1178) ondan fazlasıyla faydalanmışlardır. Kabi, eserini daha çok konu merkezli oluşturmuştur. Başta kısa bir bölüm şeklinde fırkalara değinmiş, daha sonra baplar halinde işlediği konuları ele almış ve her konu başlığı altında mezheplerin fikirlerini ve varsa ihtilaf ettikleri noktaları açıklamıştır. Müellif, eserinde İslam dini dışındaki mezhep ve dinlere yer vermemiş, sadece Müslümanların fırkalarına ve bunların yayıldıkları bölgelere dair bilgiler nakletmiştir (Aydın, 2018: s. 56-57, 60-61). Eseri *Kitabu'l-makâlât ve meahu uyunu'l-mesail ve'l-cevabat* adıyla Hüseyin Hansu, Racih Kürdi, Abdülhamid Kürdi tahkik etmişlerdir. (Belhî, 2018).¹¹

2.6. Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eşari (ö.324/935): Makâlâtü'l-İslamiyyin

Ebu'l-Hasan el-Eşari, Mutezili geleneğe yetişmiş; bilahare onlardan ayrılmış, Hanbeli/selefi geleneğe intikal etmiş, Sünni ekollerden birinin öncüsüdür. Onun Mutezile'den ayrılmasına sebep olan çeşitli etkenlerden bahsedilmektedir (Fettâh, 1995: 11: 444; Uysal, 2017: s. 16-25; Bardak, 2017: s. 973). Ancak kanımızca işaret edilen sebepler yerine onun ayrılma gerekçesi, kendi döneminde tıkanıldığını gördüğü dini düşünce ve yaşama ivme kazandırmak amacıyla sergilediği bir uzlaşma çabasıdır. O, Hanbeli geleneğin kendisine iltifat etmemesi; başka bir ifadeyle beklediği gibi çabasının itibar görmemesi dolayısıyla zamanla oradan da ayrılarak yeni bir fikir hareketi başlatmıştır. Bu dönemlerde Eşari, çeşitli eserler de kaleme almıştır. Onun itikadi İslam mezheplerine dair kaleme aldığı eserinin adı *Kitabu Makâlâti'l-İslamiyyin ve'htilafi'l-Musallin'dir*. Eşari'nin bu eserini, Mutezile'den ayıldıktan sonraki bir tarihte yazdığı kabul edilmektedir (Onat, 2003: 27: 406). Eser, değişik gruplardan olmakla birlikte, kendilerini İslam'a nispet edenler tarafından yazılmış makaleleri ihtiva etmektedir. Bir araya topladığı makalelerle ilgili herhangi bir red ve tenkide girişmeyen, onları olduğu gibi eserinde toplayan müellifin bu çalışması mezhepler tarihini çalışanların müstağni kalamayacağı bir eserdir.

Eser iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Eşari, Hz Peygamber'in vefatından sonra Müslümanların hilafet konusunda ihtilafa düştüklerini, sırasıyla Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Ali'yi

¹¹ Tahkik edenler, eserin başına eseri ve müellifini tanıtan bir bölüm (s.5-49) ve sonuna (s.669-744) da indeksler eklemişler. "Uyunu'l-Mesail" ise 549-668 sayfaları arasındadır.

halife seçtiklerini belirttikten sonra Ali'nin hilafetiyle birlikte bazı tartışmaların zuhur ettiğini ve bu ihtilafların kendisinin yaşadığı güne kadar devam ettiğini bildirmiştir. Eşari, burada Müslümanların ayrıldığı mezhepleri Şia, Havaric, Mürcie, Mutezile, Cehmiyye, Dıriyye, Hüseyniyye, Bekriyye, Ashabu'l-Hadis ve Küllabiyye şeklinde on grup halinde sıralamıştır. Daha sonra her ana fırkayı ele alarak kendi içinde gruplara, grupları da -eğer varsa- tali kollara ayırmak suretiyle tasnif etmiştir.

Bu çerçevede Şia'yı, Galiyye, Rafıza ve Zeydiyye şeklinde üç ana gruba ayırmıştır. Şii fırkaların tali kollarıyla birlikte yekun sayıları, kırk beşi bulmaktadır. İkinci olarak Harici fırkaları ele alan müellif, bunların alt kollarını ve temel görüşlerini açıklamıştır. Haricileri, tali kollarıyla birlikte on dokuz grup halinde değerlendirmiştir. Üçüncü sırada ise Mürcie mezhebini ele almış ve bunları da on iki gruba ayırmıştır. Başta iman olmak üzere fık, küfür, va'd-void, teşbih, tevhid, ru'yet ve Kur'an gibi konular hakkındaki görüşlerine yer vermiştir. Müellif, Mutezile ekolüne geniş yer ayırmış, Bağdat ve Basra ekollerine temas ederek bunların kelami görüşlerini sıralamıştır. Bu bölümün son kısmında Cehmiyye, Dıriyye ve yukarıda zikrettiğimiz diğer ana grupların görüşlerini nakletmiştir.

Makâlâtul-İslamiyyin'in ikinci kısmı felsefi ihtilaflara, tabiiyyat ve ilahiyyat meselelerine ayrılmıştır. Bu bağlamda müellif, cisim, araz, cevher, hareket-sükun, malum-meçhul, irade-ihiyar tevliid-tevellüd, nübüvvet ve ahiret halleri gibi pek çok konudaki görüşleri zikretmiştir. Bu bölümde konu başlıklarının altında mezheplerin ortak görüşleri veya belli bir ekolün görüşleri verilmiştir. Daha ziyade Mutezili alimlerin görüşlerine ağırlık verilen bu kısımda diğer ekollere ve görüşlerine de yer verilmiştir. Eser, imamet, kabir azabı, sırat köprüsü, mizan, esma ve sıfat ve kelimullah konularında Mutezile ve Şia başta olmak üzere diğer İslam fırkalarının görüşleriyle tamamlanmıştır.

Eşari, kitabın mukaddimesinde önceki mezhepler tarihi yazarlarının bazı yanlışlar yaptığını söylerken kendisinin bundan kaçınacağını açıklamıştır. Nitekim eserin içeriği şahıs veya mezheplerin görüşlerine ait olmak üzere nakillerden ibaret olup; birkaç yer dışında Esari, şahsi kanaat ve eleştirilerine yer vermediği gibi, nakledilen görüşlerin delillerine de temas etmemiştir. Bu özelliğiyle Eşari, Ehl-i Sünnet'e mensup olduğu halde, mezhepler hakkında tarafsız kalan ve ilmi zihniyetten ayrılmayan ilk ve başlıca bilginidir (Fıglalı, 2017: s. XIX; krş. Givony, 2003: s. 60 vd.). Yukarıda belirttiğimiz gibi o, mezheplerin görüşlerini aktarırken tarafsız olmaya çalışmış ve özellikle kelami tartışmalardan uzak durmuştur (Bkz. Gömbeyaz, 2005a: s. 130). Mevcut bilgileri tahrif edilmeden, hasmın sözüne ilaveler yapılmadan ve onların fikirlerini olduğu gibi aktarmayı amaç edinmiştir. Eserde yapılan şey mezhepleri tasnif etmek ve sıralamak, her mezhebin aldığı unvandan hareket ederek isimlendirme sebeplerini, kime mensup olduklarını göstermek ve her mezhebin diğerinden temeyyüz ettiği kendine has esasları tespit etmektir (Yörük, 2002: s. 37-64, 93-94, 104).

Eşari'nin bu eseri, ekolün makâlât geleneğinde önemli bir yer tutmakla birlikte geleneğin oluşması ve gelişmesinde Bağdadi ve Şehristani kadar etkili olamamıştır. Diğer taraftan Eşari'nin böyle bir eseri kaleme almasında ve burada tarafsız bir metot uygulamasında, Mutezile ekolündeki deneyimlerinin etkili olduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Böylece Eşari, erken sayılabilecek bir dönemde mezhepler tarihi eserlerinin hangi usulle yazılmaları gerektiği konusunda güzel bir örnek sunmuştur. O kendisinden önceki makâlât yazarlarının tarafsız ve dürüst davranmadıklarını, muhaliflerini kötülemek için en marjinal görüşleri onlara nispet ettiklerini ve dahası onların görüşlerine bazı eklemeler yaparak çirkin bir tutum içinde olduklarını belirtmiştir.¹² Eşari, mezheplerin görüşlerini naklederken kendi kanaatini vermektense uzak durmuş ve ayrıca bu

¹² Eş'arî, önceki Makâlât yazarlarının gerçeklere aykırı beyanda bulduklarını ama kendisinin eserini yazarken tarafsız kalacağını; fırkaların görüşlerini aktarmakla yetineceğini; kendi görüşlerini beyan etmeyeceğini; lehte ve aleyhte konuşmayacağını söylemektedir. Ancak İbâdî araştırmacılar, İbâdîlik bahsinde bu sözüne sadık kalmadığını ileri sürmektedirler. İbâdîler tarafından yöneltilen itirazları şu ana başlıklar altında sıralayabiliriz; İbâdiyye'nin menşei, adlandırma sorunu, kurucu Liderler, İbâdî Fırkalar, İbâdî görüşler. Bkz. Ateş, 2017b: s. 20, 22.

görüşleri de eleştirmemiştir. Bununla birlikte eserinde, mezhep erbabının nerelerde ikamet ettiğini ve bunlardan hangilerinin kendi zamanında yaşamakta olduğunu söylemeye lüzum görmemiş, Şia ve Havaric dışındaki Mürcie, Cehmiyye ve Ashabu'l-hadis gibi grupları ise sosyal ve siyasi hayattan soyutlanmış bir şekilde incelemiştir.

Onların teşekkül süreçleri, ortaya çıkmalarına etki eden sebeplere hemen hiç yer vermemiş; ayrıca mezheplerin oluşum sebepleri üzerinde de durmamıştır. Müellif, eserinde sadece vakiaları nakletmekle yetinmiştir. Bunlara ilaveten o, kendinden sonraki Sünni mezhepler tarihi yazarlarından farklı olarak 73 fırka hadisine hiç değinmemiş ve kendisini bu sayıyla sınırlandırmamıştır. Başka bir ifadeyle Eşari eserinde, daha sonraki müelliflerin yaptığı gibi, İslam fırkalarının sayısı konusundaki değişik rivayetleri dikkate alarak bu konuda muayyen bir sayıya ulaşma çabası içinde görülmemektedir. Eşari'nin bu eseri, mezhepler tarihi sahasında araştırma yapacakların müstağni kalamayacakları bir başvuru kaynağıdır. Eserin ilmi bir neşri, Helmut Ritter tarafından gerçekleştirilmiş ve *İlk Dönem İslam Mezhepleri* adıyla Mehmet Dalkılıç ve Ömer Aydın tarafından Türkçeye çevrilmiştir (Eş'ari, 2005).¹³

2.7. el-Malati (ö.377/987): Kitab'u't-Tenbih ve'r-Red ala Ehli'l-Ehvai ve'l-Bida

Fıkıh, kıraat ve mezhepler tarihi alimi olan Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed el-Malati et-Taraifi, Malatya'da doğmuş ve ilk tahsilini burada görmüştür (Öz, - İlhan, 2003: 27: 467-468). Onun günümüze ulaşan tek eseri et-Tenbih ve'r- Redd'dir.

Malati eserinde, dalalete düşmüş İslam fırkalarının sayımında, ümmetin 73 fırkaya ayrılacağını bildiren hadisteki sayıya sadık kalmak için mezhepleri çeşitli şekillerde tasnif etmiş, bu arada farklı tasnif ve tekrarlardan da kurtulamamıştır. Nitekim Rafıza başlığı altında ele aldığı Şii fırkaları on sekiz kola ayırmış, sonuncu olarak zikrettiği Zeydiyye'yi de kendi içinde dörde ayırarak dördüncü grubun Bağdat Mutezilesi olduğunu belirtmiştir. Bu bakımdan onun tasnifinde hem bilgi eksikliği hem de bazı zorlamalar görülmektedir. Malati, 73 sayısına ulaşmak için Zenadika'nın beş gruptan, Cehmiyye'nin sekiz, Kaderiyye'nin yedi, Müircie'nin on iki, Rafıza'nın on beş ve Haruriyye'nin yirmi beş fırkadan meydana geldiğini açıklamış ve bunların görüşlerine yer vermiştir. et-Tenbih, henüz mezhepler tarihi literatürünün gelişmediği bir dönemde yazıldığı için kendinden sonraki eserlere göre bazı farklılıklar içermektedir (Bkz. Özler, 1998: s. 129-145).

Erken dönem İslami fırkaların itikadi görüşlerinin eleştirel bir bakış açısıyla aktarıldığı en kadim eserlerden biri sayılan et-Tenbih, dikkatli biçimde tetkik edildiğinde, ilk dönem İslam ümmetinin kahir ekseriyetinin sahiplendiği ve Ashabu'l-Hadis veya Ehlu'l-Hadis olarak bilinen Selef'in fikirlerini benimsediği, bu düşünceleri savunduğu ve itikadi konularda onların yöntemini aynen kabul ettiği kolaylıkla fark edilecektir. Nitekim Malati'nin, Ehlu'l-Hadis'in görüşlerinin kendisinden öğrenileceği önde gelen alimlerden birisi olarak; et-Tenbih'in de, Selef itikadi'na uygun olarak kaleme alınmış, bu düşünceyi savunan en kadim ve en önemli kaynaklardan birisi olarak gösterilmesi, ayrıca bu eser için, kendilerine muhalif diğer fırkaları reddetmek üzere Ehl-i Sünnet ve Ehl-i Hadisin düşüncelerini savunmak maksadıyla kaleme alınan bir eser diye tanımlanması, bunun işaretidir.

Malati, itikadi birçok konuyu ispatlamak için yalnızca hadislere dayanmakta, ahad dahi olsa, hadisleri itikadi konuların ispatında tek başına yeterli delil kabul etmektedir. Onun itikadi görüşlerini ispata çalışırken sahih, zayıf yahut mevzu ayırımı yapmaksızın hadislere dayanması, şiddetle eleştirilmesine neden olmuştur. Keza Malati'nin haberi sıfatlar konusunda kaba bir mücessime telakkisi ifade eden ve bir kısmı zayıf veya mevzu olan hadisleri sahihmiş gibi, hiçbir tenkit ve tetkike tabi tutmaksızın aktarması da, teşbih ve teccime kapı aralayan bir tutum olarak görülmüştür.

¹³ Mütercimler kitabın başına, eseri tanıtıcı bir önsöz eklemiştir. s.19-24.

İfade ettiğimiz gibi İslam inanç ekollerinin doğuşu ve itikadi görüşleri üzerine kaleme alınan en eski eserlerden biri sayılan et-Tenbih, selefi düşünceyi benimsemiş alimler arasında Müslümanların yetmiş üç fırkaya ayrılacağı anlayışıyla telif edilmiş ilk eserdir. Aynı şekilde Selefi telakkiyi kabul eden alimler arasında, muarızlarını muhatap alarak görüşlerini reddeden, düşüncelerini ciddi bir eleştiriye tabi tutan ve bu anlayışla eser telif eden ilk yazar da Malati'dir. Ashabu'l-Hadis düşüncesi doğrultusunda kaleme alınmış ilk dönem eserlerinden biri olan et-Tenbih'te Malati, fırkaların yalnızca görüşlerini aktarıp eleştirmekle yetinmemiş, onların durumlarını değerlendirmekte ve iman-küfür açısından bir konum tespiti de yapmaktadır. Bu cümleden olarak o selefi perspektifle, Şia'dan İmamiyye, Mu'tezile ve Haricilerin fikirlerini eleştirmekle yetinmeyip, onları açıkça tekfir etmektedir. Zira Ehl-i Kible mezheplerinin tekfir edilip edilemeyeceği meselesinde Malati, onların tekfir edilebileceği görüşündedir. Nitekim eserinde mezheplerin görüşlerini belirtip reddetmekle kalmayan Malati, onların iman noktasından durumlarını değerlendirmekte ve belirttiğimiz gibi İmamiyye, Mu'tezile ve Havaric'i tekfir de etmektedir (Kubat, 2009: s. 230-231, 241, 246, 250, 252; Kubat, 2010: s. 64, 73-74, 80).

Malati, cemaate sarılmayı emredip tefrikaya düşmeyi yasaklayan rivayetleri Ehl-i Sünnet'i savunma bağlamında zikretmiş ve Ehl-i Sünnet'in tek hak fırka olduğuna delil getirmiştir. Ehl-i Sünnetten farklı düşünen fırkaları da naklettiği rivayetlerle eleştirmiş ve batıl olduklarını ortaya koymaya çalışmıştır. O, Cemaat kavramını Ehl-i Sünnet kavramıyla aynı anlamda görür. Halbuki Ehl-i Sünnet kavramı ile bu kavramın kapsamı, Hz. Peygamber'den sonraki dönemde ortaya çıkmıştı. Erken dönem kaynakları incelendiğinde "Cemaat" ve "Sünnet" ifadelerine rastlansa da Ehl-i Sünnet kavramına rastlanmamaktadır. Aksine Ehl-i Sünnet kavramı, Müslümanlar arasında muhtelif fırkalar ortaya çıktıktan sonra kullanılmaya başlanmıştır.¹⁴ Kaldı ki zikrettiği rivayetler, direkt Ehl-i Sünnet'i savunmakla ilgili hadisler de değildir. Bu da onun hadisleri gerçek hüviyetleriyle aksettirmede başarılı olmadığını gösterir. Durum böyle olsa da Malati, genel anlamda cemaate sarılmayı emreden ve ondan ayrılmayı sakındıran rivayetleri Ehl-i Sünnete sarılma bağlamında anlamakta ve bu çerçevede değerlendirmektedir.

Onun çoğu zaman sadece hadis metinlerini verip sathi değerlendirmelerle yetindiği de görülmektedir. Malati'nin zaman zaman bu hataya düştüğü, ön yargılarla ve sıhhat tespiti yapmadan bazı rivayetlere yaklaştığı hatta bazı rivayetlere bağlamlarından uzak teviller verdiği söylenebilir. Zira Hz. Peygamber'in hadislerini dar çerçevede anlayıp bir gruba has kılmanın isabetli olmayacağı, herkesi kuşatan uyarıcı ve müjdeleyici yorumların verilmesinin daha doğru olacağı izahtan varestedir.

Malati'nin hadis uydurucusu birinden hadisler aktardığı görülmektedir.¹⁵ Onun, alimlerin cerh ettiği böylesi birinin görüşlerine ve rivayetlerine itibar etmesi, isabetli olmamıştır. Bu durum, onun rivayetlerin sıhhatini hiç önemsemediği izlenimi vermektedir. Nitekim eserin üzerinde yapılan bir çalışmada eserdeki 149 rivayetten üçte birinin zayıf veya mevzu olduğu sonucuna varılmıştır. Bu itibarla eserdeki rivayetlere ihtiyatla yaklaşmak gerektiği açıktır. Binaenaleyh Malati'nin rivayetlere dayanarak adeta Ehl-i Sünnet dışında sonradan ortaya çıkan farklı görüşlerdeki tüm fırkaları batıl göstermesi isabetli değildir.

Konumuz açısından bu eserin orijinal yanı, yazarının İslam mezheplerini 73 fırka hadisine göre tasnif etmiş olmasıdır. Malati'nin bu yaklaşımı, tam anlamıyla Bağdadi'nin el-Fark'ında kendini bulmuş ve Sünni mezhepler tarihi yazıcılığında bir geleneğin başlamasına zemin hazırlamıştır.

¹⁴ Nitekim yapılan bir çalışmada sünnetin, Kur'an'dan sonra İslam'ın ikinci kaynağı olduğuna işaret eden ve kelimenin terimsel anlamına vurgu yapan rivayetlerin Peygamber'e ait olmadığı tespit edilmiştir. bkz. Bünyamin Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, 2. bsk., (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), s. 14-78.

¹⁵ Ayrıca Ehl-i Sünnet'e ait prensipleri Muhammed b. Ukkâşe el-Kirmânî'den (ö.241/856?) nakleder. (Özler, 1998: s. 130, 133.) Oysa cerh ve ta'dil âlimlerinin bu kişiyi sika bir ravi olarak kabul etmediği ve hatta meşhur bir hadis uydurucusu olduğunu söyledikleri bilinmektedir. bkz. Abdurrahman Ece, "El-Malati'nin Ehl-i Sünnet'i Savunma ve Diğer Fırkaları Reddetme Bağlamında Kullandığı Bazı Rivayetler", *Din Bilimleri Dergisi*, cilt: XVIII, sayı: 2, (2018), s. 373.

Özetle bu eser, erken dönem Mezhepler Tarihi müelliflerinden biri olan Ebu'l-Hüseyin Malati tarafından kaleme alınmış önemli kaynaklardan biridir. Eser, kendi mezhebine kuvvetle bağlı olan müellifin, bidatçı ve sapkın olarak nitelediği muhaliflerinin düşüncelerini reddetmek maksadıyla yaptığı bir çalışmadır. Eserin iki neşrinden biri Sven Dederling, diğeri Muhammed Zahid el-Kevseri (1879-1952) tarafından gerçekleştirilmiştir (Malati, 1968; ayrıca bkz. Yıldırım, 1997: s. 16-18, 115).

2.8. Kalhati (IV/X. yüzyıl): el-Keşf ve'l-Beyan

Umanlı İbazi/İbadi alimi ve tarihçi Ebu Abdullah Muhammed b. Said el-Ezdi el-Kalhati'nin yaşadığı dönem kesin olarak bilinmediğinden araştırmacılar bu konuda farklı bilgiler vermektedirler. Söz gelimi Yaşar Kutluay (1931-1969), hicri yedi veya sekizinci asırda yaşamış olabileceği ihtimalini ileri sürerken; Carl Brockelmann (1868-1956), onun 1070/1659 yılından önce yaşadığını belirtmektedir. Müellif hakkında yeterince bilgi sahibi olmamıza rağmen ona atfedilen el-Keşf ve'l-Beyan'ın Harici-İbadi gelenek hakkında çok önemli bilgiler verdiğinde şüphe yoktur. Eser, genellikle Haricilerin, yaşayabilen tek kolu olarak bilinen İbadilerin teşekkül sonrası dönemlerini anlatan eserler arasında en önemlilerinden biridir (Kutluay, 1967: s. 141-142).

İki bölüm ve elli bap olan eserin birinci bölümünde ilmin ve okumanın önemi, cehaletin zemmi, kader ve kaza, va'd ve vaid ile insanların fiilleri gibi itikad ve kelamla ilgili konular hakkında bilgi verilmektedir. İkinci bölümde ise tarihsel, yani Hz. Adem'den Hz. Peygamber'e kadar insanlık tarihi kısaca anlatılmaktadır. Sonrasında Hz. Peygamber ve dört halife döneminde gelişen olaylar ile Emevilerin ilk dönemleri hakkında bilgi verilmektedir. Ayrıca burada İslamiyet dışındaki dinlere de kısaca yer verilmiştir (Yıldız, 2016: EK-2: 7-8).

Müellif, eserini klasik mezhepler tarihi bakış açısıyla ele alarak, önce Hz. Peygamber'e isnad edilen: *Mecusiler 70, Yahudiler 71, Hristiyanlar 72 fırkaya ayrıldılar, ümmetim ise 73 fırkaya ayrılacaktır*, şeklindeki meşhur 73 fırka hadisini esas almıştır. Bu çerçevede İslam fırkalarını Mutezile, Müşebbihe, Haricilik, Şia ve İbadiyye şeklinde beş büyük gruba ayırarak incelemiş, böylece klasik tasnif sistemine uymuştur. İlk olarak Mutezile ile Kaderiyye mezheplerini; ardından Müşebbihe ile Hanefi, Şafi, Hanbeli ve Maliki gibi fıkıh mezheplerini ele alır ve daha sonra Hariciliğe yer vermiştir. Fakat kendisinin mensup olduğu İbadiyye'yi bu kapsamda değerlendirmeden peşinden Şia'yı inceler.

Beşinci ve son sırada ise, "kurtuluşa erecek fırka" şeklinde İbadiyye'ye yer vererek temel görüşlerini açıklar. Kalhati'nin yapmış olduğu genel tasnif ve anlattığı görüşler, ilk bakışta Şehristani'yi hatırlatmaktadır (Gömbeyaz, 2015: s. 152-162). Bundan dolayı müellif, farklı mezheplerin inanç esaslarını ortaya koyarken aynı bakış açısıyla bunları tenkit edip reddetmekte ve arkasından tartıştığı meselelerle ilgili olarak İbadiliğin görüşlerini ortaya koymaktadır. Ona göre İbadiyye, İslam mezhepleri içinde yegane hak mezhep olup; Kitap, Sünnet ve İcma'ya dayanmaktadır. O, Mutezile, Kaderiyye, Sıfatiyye, Cehmiyye, Havaric, Ravafiz ve Teşeyyü' gibi fırkaları, hak yoldan sapmış fırkalar olarak niteler. Burada dikkat çeken husus, İbadilik ile Haricilik arasında kesin bir ayırım yapması, İbadiliği Haricilikten ayrı bir fırka şeklinde göstermesi ve dahası Hariciliğin sapkın bir fırka olduğunu ifade etmesidir.

Kalhati, Hz. Peygamber sonrası dönemi, Harici gelenekte olduğu şekliyle tasnif etmektedir. Nitekim Hariciler, ilk iki halifeden son derece hürmetkar bir şekilde bahsetmişlerdir. Burada Kalhati, üçüncü halife Hz. Osman dönemini anlatırken, onun hilafetinin ilk altı yılında "doğru amel ettiğini ve güzel işler yaptığını, ancak ikinci altı yıllık dönemde ise Hz. Peygamber'in sünnetinden ayrıldığını, bazı yolsuzluklara ses çıkarmadığını ve akrabalarına ayrıcalık yaptığını belirterek onu zemmeder. Ayrıca Haricilerin hakem tayin etmesi sebebiyle Hz. Ali'ye karşı çıktıklarını ve ondan ayrıldıklarını ileri sürer ve Haricilerin temel yaklaşımını burada dile getirir.

Eserin bir diğer önemli özelliği de, mezhebin kurucusu Abdullah b. İbad döneminden itibaren yaşamış İbadi alimler silsilesinin kitabın sonunda bir "isnad" zinciri halinde verilmesidir. Ayrıca

eser, Hariciler tarafından uydurulmuş bazı hadisleri de ihtiva ediyor gibi gözükmektedir. Örneğin hakem olayının reddedilmesi ile ilgili Hz. Peygamber tarafından söylendiği ileri sürülen "Ümmetimden dalalet düşen iki hakem çıkacaktır, onlar, kendilerinin ve kendilerine tabi olanların da dalalet düşmelerine sebep olacaktır." şeklinde bir hadis verilmektedir. Sonuç olarak denilebilir ki, İbadi geleneğin önemli bir mezhepler tarihi kaynağı olan el-Keşf ve'l-Beyan adlı bu eser, 73 fırka rivayetini esas alarak (Topaloğlu, 2004: 29: 534) telif edilmiş ve Fırka-ı Naciye olarak sadece "İbadiyye" fırkasını kabul etmiştir.

el-Keşf ve'l-Beyan'ın orijinal el yazması nüshası, İngiltere British Museum'de kayıtlıdır. Eserin fırkalarla ilgili kısmı, Muhammed b. Abdilcelil tarafından el-Firaku'l-İslamiyye min Hilali'l-Keşf ve'l-Beyan (Tunus 1984) ismiyle basılmıştır. Ayrıca eser, Seyyide İsmail Kaşif tarafından tahkik edilerek Uman'da 1980 yılında yayınlanmıştır. Yine eserde Hariciliğin doğuşunun anlatıldığı bölüm, Muhammed Kafafi tarafından bir makale olarak yayımlanmıştır. Bu makaleyi Ethem Ruhi Fıglalı Türkçeye çevirmiştir (Bkz. Kafafi, 1970: s. 177-191).

2.9. Ebu Temmam el-İsmaili el-Harezmi (IV./X. asır): Kitabuş-Şecere

el-İsmaili el-Harezmi'nin Kitabuş-Şecere'sinin Bab eş-Şeytan kısmı, İsmaili makâlât geleneği açısından önemli bir eserdir. Müellif eserinde varlıkları melek, cin, şeytan, iblis ve insanları potansiyel (bil-kuvve) ve cismani varlık (bil-fil) şeklinde sınıflandırır. Bidat ve sapık fırkaları şeytanla ilişkilendirerek şeytan bölümünde inceler; çünkü diğer İsmaililer gibi o da ayetleri ve dinin batini yönünü değil, zahiri yönünü esas alan ve ona göre yorum yapan ehl-i zahiri, asıl ve öze ilgilenmeyip kabukla ilgilenen şeytanlar olarak görür. Batini anlam taraftarlarına "Allah'ın ipi" adını verir. Bunlar hiyerarşik sırayla, kalem, levh, cedd, feth, hayal, natik esas, imam, hücce ve cenahtan oluşmaktadır. Ona göre rivayette bildirilen 72 sapık fırkanın mensupları ehl-i zahir; kurtuluşa erecek 73. fırka ise ehl-i batın'dır. Müellif, eserin Bab eş-Seytan bölümünde, 72 bidat fırkanın görüşlerini ve alt gruplarını tek tek incelemektedir. Ebu Temmam, diğer yazarlarla kıyaslandığında bu fırkaların görüşlerinin eleştirisi ve çürütülmesiyle daha az ilgilenmiştir. Onun amacı, Müslümanların hidayet rehberinden yoksun olduğu anda, lafzi anlamlara bağlanmak ve yanlış liderlere tabi olmakla nasıl sapıklığa düştüklerini ortaya koymaktır. O, diğer makâlât yazarlarından farklı olarak mezhepleri üç farklı temel ilkeye göre tasnif eder:

a. Bütün iyiliklerin (taat) imandan olduğu fikrini benimseyenler.

b. Dini hükümlerin ve ibadetlerin imandan olmadığı fikrini benimseyenler.

c. Allah'ın elçisi Muhammed'den sonra imamın Ali olduğu fikrini benimseyenler. Bunlardan her birisini 24 fırkaya ayırır ve 24+24+24= 72 fırkayı oluşturur.

Ona göre 72 fırka dalalet ehli olup, kurtuluşa erecek 73. fırka Ehl-i Batın'dır. Aslında Ebu Temmam, özelde İsmailiyye ve genelde Şia içerisinde oluşmuş bir geleneği sürdüren birisi değildir. Kendine özgü bir yazım anlayışı olmakla beraber 73'lü tasnifte ve bazı fırka isimlerinde Mürcii ve Sünni çevrelerin etkisinde kalmış görünmektedir. Sonraki makâlât yazarları bu eserden herhangi bir alıntı yapmamışlardır.

2.10. Abdulkahir el-Bağdadi (ö.429/1037): el-Fark Beyne'l-Firak

Ebu Mansur Abdulkahir b. Tahir et-Temimi el-Bağdadi meşhur bir Eşari kelmacı ve mezhepler tarihi yazardır. Bağdadi'nin, özellikle kelim, mezhepler tarihi, fıkıh ve usulü, edebiyat ve matematikte üstat kabul edildiği bildirilmiştir. O, asıl şöhretini el-Fark Beyne'l-Firak ve Usulu'd-Din adlı eserleri ile kazanmıştır. Her iki eserinde de Ehl-i Sünnet akidesini kendine has bir üslup ile tasnif etmiş ve muhaliflere karşı bu akideyi titizlikle savunmuştur. Onun en önemli eseri, Mezhepler Tarihi sahasında kaleme aldığı ve kendisinden sonraki müelliflere kaynak teşkil eden el-Fark'dır (Bkz. Fıglalı, 1988: 1: 245-246).

Tam ismi, *el-Fark Beyne'l-Firak ve Beyanu'l-Fırkati'n-Naciye Minhum* olan bu eser, müellifin belirttiğine göre, kurtuluşa eren fırka ve diğerlerini açıklayarak aralarındaki görüş farklarını belirtmek amacıyla kaleme alınmıştır. Doğulu ve Batılı pek çok araştırmacının kabul ettiği gibi

bu eser, mezhepler tarihi geleneğini en kesin çizgilerle belirleyen ve kendisinden sonraki telifata usul ve tasnif açısından büyük ölçüde tesir eden kaynak bir eserdir (Watt, 1981: s. 1, 4). el-Fark, günümüze kadar devam edecek Sünni bir anlayışın şablonunu ortaya koymuş; Ehl-i Sünnet'i merkeze alarak fırka-i naciye ve ehl-i dalalet fırkalarını tasnif etmiş, ayrıca Ehl-i Sünnet anlayışının temel özelliklerini de açıklamıştır (Fığlalı, 1995: 12: 172-173).

Ümmetin 73 fırkaya ayrılacağı, biri hariç diğerlerinin cehenneme gideceğini belirten hadisleri ölçü alan Bağdadi, eserini ve muhtevayı buna uygun olarak ortaya koymuştur. Diğer bir ifadeyle Bağdadi, 73 fırka hadisini hakiki anlamda kabul edip buradaki rakamın gerçekliğini ortaya koymak üzere İslam fırkalarını 73 fırka halinde tasnif etmiş ve eserini bunlar içinde kurtuluşa eren fırkanın Ehl-i Sünnet olduğunu açıklamak üzere telif etmiştir. Müellif bu eseriyle kendisinden sonra bu sahada eser telif eden İsfarayini ve Şehristani gibi pek çok Sünni alime, 73 fırka hadisine göre eserlerini tertip etmede örnek olmuştur. Ayrıca Bağdadi'nin ortaya koyduğu metot ve üslup devam ettirilmiş ve İslami fırkalar, dalalet ehli ve fırka-i naciye şeklinde iki ana grup halinde ele alınır olmuştur.

el-Fark, beş ana kısımdan oluşmaktadır. Müellif, girişte 73 fırka hadisinin farklı rivayetlerini senetleriyle birlikte zikretmiş ve bilahare genel bir değerlendirme yapmıştır (Abdulhamid, Çetin, Ege, 2015: s. 374). İkinci kısım, iki bölümden oluşmaktadır. Bunların ilkinde "İslam Ümmeti" ifadesinin açıklamasını ve bu konudaki görüşleri vermiş, ikincisinde ise ümmetin nasıl ihtilaf ettiğini ve 73 fırkaya nasıl ayrıldığını açıklamıştır. Burada müellif, Hz. Peygamber'in vefatından başlayarak Müslümanlar arasında çıkan ihtilafları, bu ihtilaflar sonrasında oluşan ana grupları ve bunların alt kollarını kısaca zikretmiştir. Buna göre Rafiziler yirmi, Hariciler yirmi, Kaderiyye yirmi, Mürcie beş, Neccariyye üç, Bekriyye, Dıriyye, Cehmiyye ve Kerramiyye fırkaları birer olmak üzere 72, fırka-ı naciye ile birlikte 73 sayısını bulmuştur. Bağdadi, burada 73. fırkanın Sünnet ve Cemaat ehli olduğunu belirttikten sonra bunların hadis ve rey sınıflarından oluştuğunu bildirmiştir.

Bağdadi, sapkın fırkalar (Fıraku'l-Ehva) başlıklı üçüncü kısmı, sekiz bölüme ayırmış ve burada alt kollarıyla beraber ana grup olarak; Rafiziler, Hariciler, Kaderiyye, Mutezile, Mürcie, Neccariyye, Kerramiyye ve Müşebbihe ile birlikte Cehmiyye, Bekriyye ve Dıriyye fırkalarını zikretmiştir. Böylece Bağdadi, 72 sapık fırkayı ve görüşlerini açıklamış olmaktadır.

Dördüncü kısımda Bağdadi, Müslüman olmadıkları halde İslam'a nispet edilen fırkalara yer vermiş ve bu bağlamda, Sebeiyye, Beyaniyye, Harbiyye gibi yirmi aşırı fırkayı İslam milleti tanımının dışında değerlendirmiştir. Beşinci ve son kısımda Bağdadi, "Kurtuluşa Eren Fırka (Fırka-ı Naciye)"nin vasıflarını, faziletlerini ve bunların necatta olduklarını açıklamıştır. Müellifin yedi bölüm halinde işlediği bu kısımda; Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaatin kendi içindeki gruplarına, imamlarına ve temel görüşlerine yer verilmiştir. Ayrıca Ehl-i Sünnet'in üzerinde ittifak ettiği esaslar da on beş madde halinde genişçe izah edilmiştir (Bağdadi, 2017: s. 21, 175-241, 253-284). Son olarak eser, Ehl-i Sünnet'in faziletiyle alakalı bilgilerle tamamlanmıştır. Bağdadi'nin bu eseri, kendisinden sonra bu sahada eser yazanlara güçlü bir ilham kaynağı olmuştur.

Bu çalışmanın, ilmi bir neşri M. Muhyiddin Abdülhamid (1900-1973) tarafından gerçekleştirilmiştir. Eserin *Mezhepler Arasındaki Farklar* adlı Türkçe tercümesi ise Ethem Ruhi Fığlalı tarafından yapılmıştır.

2.11. Ali b. Hazm (ö.456/1064): el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvai ve'n-Nihal

Eserlerinde kendini Sünni olarak tanıtan, Ehl-i sünnet'i de "ashabın izinden gidenler" diye tanımlayan İbn Hazm, İslam aleminde genellikle benimsenen itikadi görüşleri ayrıntılı biçimde inceleyip eleştiren önemli bir alim olarak kabul edilir. O, gerek dinlerin mukayeseli olarak incelenmesi, gerek Sünni kelimelerin ve özellikle Eşariyye'nin eleştirilmesi, gerekse felsefe ve mantık disiplinlerinden yararlanarak İslam dininin savunulması konusunda önemli görüşler ortaya koyan bir şahsiyettir. Bütün bilgilerin, nasların ışığında yeniden gözden geçirilmesi

gerektiğini ısrarla savunmak suretiyle bir taraftan nakle dönüşü gerekli gören İbn Hazm, bir taraftan da mantık ve felsefe disiplinlerinin ilkelerini araştırmayı lüzumlu görerek nakille akıl arasında çelişki bulunmadığını göstermek istemiş, bunu yaparken de yer yer Aristo ve Eflatun'un nazariyelerinden etkilenmiştir.

İbn Hazm, tekfir konusunda tutarlı ölçülere dikkat çekmesine rağmen nasları kendi anlayışından farklı yorumlayan Eşariler'i küfre nispet ederek yer yer kendi koyduğu ilkelere ters düşmüştür. Sünni alimleri çok sert bir üslûpla eleştirdiği için de eserlerinde ortaya koyduğu değerli görüşlerden yeterince faydalanılmasını engellemiştir. Ona yönelik tenkit noktaları, daha çok nakle dönmeyi ısrarla savunduğu halde felsefi kültürün etkisinde kalarak görüşlerini naslardan hareketle temellendiremediği konularında yoğunlaşır. Bu tenkitler bir yana, itikadi problemleri mantık ve felsefe kültüründen faydalanarak çözmeye çalışması ve bunu yaparken nasları ihmal etmemeyi gerekli görmesi açısından İbn Hazm'ın Gazzali'den (ö.505/1111) önce kelim tarihinde yeni bir çığır açtığını söylemek gerekir (Yavuz, 1999: 20: 52, 55-56).

İbn Hazm, kendi dönemine kadar kaleme alınmış mezhepler tarihi eserlerini içerik ve üslup açısından eleştirmiştir. O, dinler ve mezhepler hakkında yazılmış önceki eserleri, bazılarının hacimli ve anlaşılır olmaması, bazılarının ise özet olması sebebiyle mezhepleri ve dinleri yeterince inceleyemedikleri ve eleştiremedikleri için tenkite tabi tutmuştur. Bu sebeple o, gördüğü lüzum üzerine Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam fırkalarını ele alan, ama bu tür eksiklikleri olmayan orta hacimde bir kitap yazmak istemiştir. Eserinde, Yahudilerin ve Hristiyanların kutsal kitaplarını ve İslam fırkalarının bazı görüşlerini eleştirmiş; sataşmacı, sert ve katı bir üslup kullanmıştır.

İbn Hazm, Yahudilik ve Hristiyanlığı kendi kutsal kitaplarına ve bu din mensuplarının kaleme aldığı eserlere dayanarak karşılaştırmalı bir yöntem izleyerek incelemiştir (Bkz. İbn Hazm, 2017, I: 97-104, 474-970). Burada o, oldukça tarafsız bir tutum sergilemiş, ayrıca yaptığı alıntılarının kaynaklarını açık bir şekilde belirtmiştir. Ne var ki o, aynı tarafsızlığı ve akademik üslubu İslam fırkalarına karşı göstermemiştir. Bu anlamda İslam fırkalarının görüşlerini naklederken kendinden önceki meşhur müelliflere ve onların kullandıkları kaynak eserlerin isimlerini vererek atıfta bulunmamıştır. Ayrıca o, İslami fırkaları incelerken diğer mezhepler tarihi kaynaklarında bulunmayan bazı bilgileri söz konusu mezheplere nispet etmiş ve haksız yere onları acımasızca eleştirmiştir. Üstelik İslami fırkaların görüşlerine dair verdiği bilgileri nereden ve nasıl aldığı hususunda sağlıklı bilgi de bulunmamaktadır.

Eser, dinler ve mezhepleri konu edinmenin yanı sıra çok sayıda kelami meseleyi de ele almaktadır. Müellifin özellikle Yahudilik ve Hristiyanlık ile ilgili olarak, her iki dinin ana kaynaklarından yaptığı alıntılar ve tenkitleri ile İslam mezhepleri konusundaki düşünceleri oldukça ilgi çekicidir. Ayrıca İbn Hazm, 73 fırka rivayetlerini sahih görmediği için, eserinde önceki müelliflerin takip ettiği metoda uymamıştır.

Konuları itibariyle el-Fasl'ı, dört bölümde değerlendirmek (Bkz. Yavuz, 1995a: 12: 215-216) mümkündür.

1. bölüm iki kısımdan oluşmaktadır. Müellif, ilk kısımda hakikatin bilgisine katkıda bulunacağı düşüncesiyle önce epistemoloji ve ontoloji konularına yer vermiştir. Burada gerçeğin bilgisine ulaştırılan istidlal metotları üzerinde durmuş ve bu bağlamda Allah'ın varlığı ve alemin yaratılmışlığı konularında çeşitli deliller zikretmiş ve Allah'ın varlığı ve tabiatın ezeli oluşu konularında görüş beyan eden tabiatçıları eleştirmiştir. İkinci kısımda nübüvveti ve melekleri inkar eden Brahmanizm'i ele almış ve devamında nübüvvetin lüzumu ve mucize ile ispat gibi konular üzerinde durmuştur.

2. bölümde İbn Hazm, Yahudilerin ve Hristiyanların kutsal kitapları Tevrat ve İncil'in tahrif edildiği meselesini ele alır, bu kitapların metinlerinden yola çıkarak kendi içlerinde barındırdıkları tutarsızlıkları, tezatları ve çelişkileri ortaya koyar. Bilahare Tevrat'ın tahrif edilmiş sürecini değerlendirir.

3. bölümde ise İncillerin içeriği hakkında geniş bilgi verir. Burada mevcut İncillerle Tevrat'ın mukayeselerini yapar ve aralarındaki çelişkileri ortaya koyar. Kırk üç fasılda incelediği bu çelişkilerden hareketle İncillerin Hristiyan azizleri tarafından yazıldığı sonucuna varır. Ayrıca o, erken dönem Şii kaynaklarda dile getirilen tahrifu'l-Kur'an'la alakalı bazı asılsız iddiaları Hristiyanların kullandığını belirtip Kur'an'a yöneltilen bu asılsız iddiaları tek tek cevaplandırarak Kur'an'ın korunmuşluğunu savunur.

4. bölüm İslam mezheplerine ayrılmıştır. Müellif burada İslam mezheplerini Ehl-i Sünnet, Mutezile, Mürcie, Şia ve Havaric olarak sıralar ve bunları doğruya en yakın mezhep olarak kabul ettiği Ehl-i Sünnet'e yakınlıklarına göre değerlendirir.

el-Fasl'ı diğer İslam Mezhepleri Tarihi kaynaklarından ayıran bazı özellikleri şöylece özetlemek mümkündür:

1) İbn Hazm, 73 fırka rivayetini isnat açısından sahih kabul etmemiş ve eserini buna göre tasnif etmemiştir.

2) İslam fırkalarının İslam'a uygunluğunu Ehl-i Sünnet'e yakınlık veya uzaklıkla ölçmeye çalışmıştır. Örneğin, Mürcie fırkasından Ehl-i Sünnet'e en yakın olanı Ebu Hanife'nin (ö.150/767) iman konusundaki görüşlerini benimseyenler, en uzak olanı ise Cehm b. Safvan (ö.128/745) taraftarları olarak belirtmiştir. Yine ona göre Mutezile'nin Ehl-i Sünnet'e en yakın olanı Hüseyin b. Muhammed en-Neccar'ın (ö.230/845?) taraftarları; en uzak olanı ise Ebu'l-Hüzeyl el-Allaf (ö.235/849?) taraftarlarıdır.

3) İslam mezheplerini iki kısma ayırarak Ehl-i Sünnet ve Ehl-i Bidat şeklinde tasnif etmiştir.

4) Her fırkanın kendine özgü ana fikrini belirlemiştir. Ona göre Mürcie fırkasını bir mezhep yapan temel unsur iman konusundaki görüşleridir. Yine Mutezile'yi diğerlerinden ayıran temel esas tevhit ve sıfatullah konusundaki görüşleri; Şia'yı ayıran temel umde ise, imamet ve ashabın fazileti meselesidir.

5) İbn Hazm, yaşadığı dönemde Endülüs'te var olan Mutezile, Hadis Taraftarları, Şia ve Hariciler ile takipçileri hakkında diğer kaynaklarda bulunmayan bazı önemli bilgiler vermektedir. Şüphesiz bu özellik, eserinin kıymetini arttırmaktadır.

6) Mezheplerin ortaya çıkış ve gelişimlerinde etkili olan unsurlar hakkında değerli bilgiler verir. Örneğin, Şia'nın ortaya çıkışını imparatorluğunu kaybeden Sasanilerin Araplardan ve Müslümanlardan intikam alma mücadelesinin bir sonucu olarak değerlendirir. İşte el-Fasl'ın bu özelliği, benzerlerinden farkını ortaya koyan temel bir niteliktir. Bilindiği gibi bu husus mezhepler tarihi kaynaklarında ihmal edilmiş en bakir konulardan biridir ve söz konusu eserlerin barındırdığı en ciddi ihmaldir.

7) İslam içi grupları ve diğer dinlerin mezheplerini kendi içlerinde mukayeseler yaparak değerlendirir.

8) Fırkaları mezhepler tarihi yönteminden ziyade bir kalamcı olarak algılar ve fikirlerin teşekkül sürecinden ziyade İslam'a uygunlukları üzerinde yoğunlaşır. Bu itibarla o, tarafsız kalamamış; Ehl-i Sünnet anlayışını merkeze alarak fırkaları bu endeksle değerlendirmeye çalışmıştır. Binaenaleyh betimleyici olmak yerine eleştirel ve tarafgir bir yöntem takip etmesi, verdiği bilgileri süzerek almamız gerektiğini hatırlatır.

9) Nihayet o, dinlerin ve mezheplerin tasnifinde sistematik bir metot kullanmıştır.

el-Fasl'in muhtelif baskıları içinde en kullanışlı neşri, Muhammed İbrahim Nasir ve Abdurrahman Umeyre tarafından gerçekleştirilmiştir. Halil İbrahim Bulut tarafından *el-Fasl: Dinler ve Mezhepler Tarihi* adıyla¹⁶ çevirisi yapılmıştır.

2.12. Ebu'l-Feth Muhammed eş-Şehristani (ö.548/1153): el-Milel ve'n-Nihal

Şehristani, Orta Çağ İslam dünyasının önemli düşünürlerinden biridir. Büyük bir kısmı Ebu'l-Meali el-Cüveyni'nin (ö.478/1085) öğrencilerinden olan dönemin önemli hocalarından dersler almış, bir süre de Nizamiye medreselerinde ders vermiştir. Selçuklu sultanı Sencer'in (ö.552/1157) veziri Ebu'l-Kasım Muhammed el-Mervezi'nin (ö.530/1135) hizmetine girmiş ve meşhur eseri el-Milel'i bu vezire ithaf etmiştir (Harman, 2010: 38: 467-468).

Şehristani'nin fihhi mezhebi (Şafii) konusunda herhangi bir ihtilaf bulunmamakla beraber itikadi mezhebi hususunda öteden beri birçok farklı iddia ileri sürülmüştür. Kaynaklardaki bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla bir kısmı, Şehristani henüz hayatta iken ortaya çıkan bu iddialar şöyle sıralanabilir: 1) Şehristani itikad yönünden problemlidir, ilhada eğilimli bir kişidir. 2) Şehristani Batıniyye-İsmailiyye'ye (Nizari İsmaililik) mütemayil olan, bu fırkanın propagandasını yapan, dolayısıyla Şii'likte aşırı bir noktada bulunan bir kişidir. 3) Şehristani İmamiyye Şiası'nın en sert/şedit muhaliflerinden biridir. 4) Şehristani tam anlamıyla Sünni/Eşari itikadını benimsemiş bir kişidir.

Bütün bu veriler ışığında denebilir ki Şehristani'nin mezhebi-itikadi kimliğiyle ilgili farklı görüşler arasında doğruya en yakın olanı, İbn Teymiyye'ye (ö.728/1328) aittir. Çünkü İbn Teymiyye, Şehristani'nin birçok konuda İmamiyye-Şiası'nın görüşlerini benimsediğini ve kimi zaman da İsmailiyye'nin fikirlerine uygun görüşler serdettiğini belirtmiştir. Tam bu noktada Şehristani'nin bilhassa Nihayetu'l-İkdam adlı eserinde Eşari kimliğiyle ön plana çıktığı ve dolayısıyla farklı eserlerinde farklı bir yüzünü gösterdiği söylenebilir. Ancak bu keyfiyet onun takiyyeci, müdahaneçi, idare-i maslahatçı (oportunist) bir kişilik sahibi olduğundan çok, hakikati arama çabası olarak okunabilir. Kaldı ki buna benzer bir durum Gazzali'nin hayatında da söz konusudur. Nitekim Gazzali de kimi eserlerinde Sünni bir usulcü ve fıkıhçı, kimi eserlerinde Batınilik ve Batınilerin en yaman hasmı, kimi eserlerinde filozofların şedit bir muhalifi, kimi eserlerinde tam bir Sünni sufi, kimi eserlerinde ise Batıni eğilimlere sahip bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç olarak denebilir ki Şehristani'nin farklı eserlerinde farklı yüzler göstermiş olması, Gazzali'nin el-Munkiz'de anlattığı hakikat arayışını anımsatmaktadır. Nitekim gerek Zahiruddin el-Beyhaki'nin (ö.565/1169) gerekse İbn Teymiyye'nin Şehristani ile Gazzali arasında benzerlik kurması ve ikisinin ismini aynı bağlamda zikretmiş olması son derece manidardır. Gazzali hakikati arama yolculuğunu, Sünni-tasavvufi irfanla noktalarken, Şehristani hayatının son dönemlerinde yazdığı Mefatihü'l-Esrar tefsirinde aynı yolculuğu Şii-İmami matris içinde felsefi irfana vuslatla sonlandırmış gözükmektedir.

Gerçi Şehristani, Mefatihü'l-Esrar'dan yıllar önce telif ettiği el-Milel ve el-Musaraa adlı eserlerini Şii Nakibuleşraf Ali b. Cafer el-Musevi'ye (ö.550/1155) ithaf ve takdimle Şia'ya meylini önceden izhar etmiş; ancak bahse konu tefsiriyle Şii'lik eğilimini bir anlamda perçinlemiştir. Bununla birlikte Şehristani yeri geldiğinde, sözelimi kıraatler ve ahruv-i seba meselesinde Ehl-i Sünnet'e paralel görüşler de serdetmiştir. Bu durum onun tek bir mezhebe bağlı kalmadığına, bilakis hangi mezhebe ait olduğunu pek de önemsemeden doğru bildiği görüşü savunan bir duruş sergilediğini göstermektedir. Lakin burada bir kez daha vurgulamak gerekir ki Mefatihü'l-Esrar'ın yansıttığı kimlik, ağırlıklı olarak teşeyyü eğilimine işaret etmektedir (Öztürk, 2012: s. 7-12, 35-36; Çuhadar ve Koçak, 2018: s. 200-202). Şehristani'nin konumuz açısından önemli eserlerinden biri olan el-Milel; Felsefe, Kelam, Mezhepler ve Dinler Tarihi sahasında kaynak kabul edilmiştir. Buna ilaveten İslam toplumlarının tarihi seyrinde gelişen olayları konu edinmesi ve açıklaması

¹⁶ İbn Hazm, *el-Fasl/Dinler ve Mezhepler Tarihi*, İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2017.

bakımından da İslam düşüncesinde gelişip olgunlaşan Kelam, İslam Felsefesi, Din Sosyolojisi vs. temel dini bilimler için de vazgeçilmez olup, bu yönüyle önemli bir İslam klasiğidir. Gerek kendi döneminde ve gerekse sonraki dönemlerde ilmi çevrelerde geniş yankılar uyandırmış, sahasında şaheser olarak değerlendirilmiştir. Vahye dayanan dinler ve fırkaları ile vahye dayanmayan dinler ve fırkalarını bir sistem dahilinde inceleyen Şehristani'nin (Bkz. Sinanoğlu, 2010: 38: 468-470) bu eseri, müellifinin diğerlerine nispetle geç dönemde yaşamış olmasına rağmen, konunun klasiği haline gelmiş durumdadır.

Başka bir ifadeyle mezhepler tarihi çalışmaları içerisinde Şehristani'nin eseri önemli bir yer tutmaktadır. Zira müellif eserinin başında, bu konuda bir metot ortaya koyma çabasına girişerek, dünyada mevcut insanları; dinlere bağlı olanlar (Ehlu'd-diyana ve'l-milel) ile din özelliği taşımayan sistem ve düşüncelere sahip olanlar (Ehlu'l-ehva ve'n-nihal) şeklinde iki bölüme ayırıp din mensuplarının sahipsiz haberlerde belirtildiği sayıda fırkalara ayrılacağını, diğerlerinin ise fırkalarının sayısının böyle bir kurala tabi olmayacağını ortaya koymaya çalışmıştır (Bkz. Kuzgun, 1985: s. 182-183).

Başta İslam olmak üzere menşei itibariyle vahye dayanan Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi dinleri ve fırkalarını "Milel", diğer beşeri dinler ve fırkaları ise "Nihal" kategorisinde ele alan müellif, ilk üç dinin fırkalarını Hz. Peygamberden sahipsiz olarak geldiğini ifade ettiği rivayete dayanarak, sırasıyla 71, 72 ve 73 sayısıyla sınırlandırmakta, ikinci grup dinler ve mezheplerin ise belirli bir sınıra girmediklerini ifade etmektedir. Ancak müellifin bu düşünceye uymak için, özellikle İslam fırkalarını 73 sayısıyla sınırlandırmak konusunda sıkıntı çektiği ve yoğun çaba gösterdiği gözden kaçmamaktadır.

Şehristani, eserin girişini beş mukaddimeye ayırmış ve burada öncelikle kendi usul ve metodunu belirtmiş, eseri niçin telif ettiğini ve yazarken nelere dikkat ettiğini açıklamıştır. O, eserinin başlangıcına yazdığı bu beş mukaddime (Bkz. Şehristani, 2011: s. 25-46) ile usul geleneğini başlatan ilk İslam bilginlerindendir. Bu sebeple el-Milel, tertip ve tasnifiyle, derli-toplu olması ve kolay faydalanılması bakımından İslam mezhepleri, dinler ve felsefi ekoller hakkında daha önce yazılanların en iyisi kabul edilmektedir.¹⁷

Müellif, kitabi dinlere mensup olanları Müslümanlar, Ehl-i Kitap ve kitap benzerine sahip olanlar şeklinde üç gruba ayırmış ve eserini bu plan üzere tasnif etmiştir. Birinci kısımda İslam mezheplerini ele almış ve bu bağlamda Mutezile, Cebriyye, Sıfatiyye, Hariciler, Mürcie, Şia ve Galiyye'yi ele alıp bu zümrelerin alt kollarını ve düşüncelerini ortaya koymuştur. İkinci kısımda Yahudi ve Hristiyan mezheplerine ve ilaveten Mecusilere de yer vermiştir. Üçüncü kısımda Sabiiler, Ashabu'r-Ruhaniyat, Ashabu'l-Heyakil ve'l-Eşhas ile Harraniyye gruplarını ele alıp incelemiştir. Daha sonraki bölümde "Felasife" başlığı altında Yunan ve İslam filozoflarından bahsedilmiş, bunu takip eden bölümde Cahiliye dönemi Arap inançları, adet ve gelenekleri ele alınıp, en son bölümde ise Hint dinleri ve filozoflarına yer verilerek eser tamamlanmıştır (Bkz. Şehristani, 2011: s. 49 vd.).

Şehristani, İslami fırkalar, dinler ve felsefi ekolleri olabildiğince tarafsızlık içerisinde incelemeye çalışır. İslam fırkalarının temel görüşleri, birleştikleri ve ayrıldıkları noktalar ve mensupları hakkında derinlemesine yaptığı araştırmalar onun bu eserini türleri arasında önemli bir mevkie çıkarır. Müellif, kitabın başlangıcında her fırkanın görüşünü kendi kaynaklarından nakledeceğini, herhangi bir fırkayı müdafaa ve tenkide teşebbüs etmeyeceğini belirtmiş ve bu kurala büyük oranda uymuştur. Ancak o, hangi kaynaklardan faydalandığını çoğu defa açıklamamıştır. Eserin

¹⁷ Tertip, tasnif ve içeriği için bkz. Ramazan Karaman, "Bir İslam İlimleri Klasiği Olarak eş-Şehristânî'nin el-Milel ve'n-Nihal'i Üzerine Düşünceler", *Gazi Ü. Çorum İlahiyat F. Dergisi*, cilt: VII, sayı: 14, (2008/2), s. 68-70. Karaman'a göre Milel ve Nihal tarzında eser yazan alimlerin naklettikleri bilgiler, birbirlerinden aldıkları bilgilerdir. Bunların çoğunda naklettikleri kaynağın sözleri yazılmadığı gibi bütün aldıkları bilgilerde kaynak zikretmemektedirler. Nakillerde en fazla itimada değer olan Eş'âridir. Şehristânî'nin, bu eserinde dinin, mezhep ve felsefenin bir kaynaktan geldiğini göstermeye gayret ettiğini görüyoruz. s. 68, 72-73.

genelinde müellif tasviri bir metot¹⁸ takip etmiştir. H. İ. Bulut'un "Şehristani'nin eserini mümkün olduğu kadar tarafsız ilmi bir zeminde yazdığı"na ilişkin bu söyleminin (Bulut, 2018: s. 32-33) aksine Orhan Ateş'e göre Şehristani'nin, lehte ve aleyhte taassup göstermeksizin tarafsız olacağını ifade etmesine karşılık bu niyetinde yeterince başarılı olduğu söylenemez. el-Milel'de onun sübjektif yaklaşımlarının çok sayıda örneği vardır. Onun fırkalar ve görüşleriyle ilgili olarak ortaya koyduğu biçimsel mükemmellik her türlü övgüye değer bulunurken eserinin muhtevası bazen usul yönünden bazen de savunulan fikirlerin sıhhati bakımından tenkit edilmiştir. Halbuki Mezhepler Tarihi yazarının birinci vazifesi, hangi mezhebe mensup olursa olsun, mezheplerin içinde buldukları her türlü şartları ve görüşlerini en iyi şekilde aksettirerek, bir tarafsızlık anlayışıyla tespit ve tasvir etmek olmalıdır. Başka bir ifade ile mezhepler tarihçisinin vazifesi tasviri bir çalışma yapmak olmalıdır (Ateş, 2008: s.106-109, 126).

Günümüze çok sayıda yazma nüshası ulaşılmış olan el-Milel, bilhassa İslam mezhepleri, genel olarak dinler ve mezhepler hakkında faydalı ve kıymetli bilgiler verdiğinden olacak ki birçok yabancı dile tercüme edilmiştir. Muhtelif baskıları içinde en yaygın kullanılanı Muhammed Seyyid Kilani neşri olan eserin, Mustafa Öz tarafından önce İslam mezhepleri ile ilgili bölümü *İslam Mezhepleri* ismiyle ayrı bir kitap halinde sonra da *Milel ve Nihal, Dinler Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi* adıyla tamamı Türkçeye çevirisi yapılmıştır.

2.13. Ebu'l-Muzaffer el-İsferayini (ö.471/1078): et-Tebzir fi'd-Din

Ebu'l-Muzaffer Şehfur b. Tahir el-İsferayini, Abdulkahir el-Bağdadi'nin öğrencisi oldu ve onun kızıyla eylendi. Selçuklu veziri Nizamülmülk (ö.485/1092) tarafından Tus'ta ders okutmakla görevlendirildi. Uzun süre müderrislik yaptığı ve öğrenci yetiştirdiği Tus'ta vefat etti (Yüksel, 2000: 22: 517-518). Hocası Bağdadi'nin (ö.429/1037) etkisinde kaldığı ve onu örnek aldığı kabul edilmektedir. Nitekim mezhepler tarihi sahasında telif ettiği et-Tebzir fi'd-din ve temyizu'l-fırkatı'n-naciye ani'l-fırakı'l-halikin adlı eseri, Bağdadi'nin el-Fark'ına çok benzemektedir.

Eser, isminden de anlaşılacağı üzere, kurtuluşa eren fırkayı, dalalet düşen fırkalardan ayırmak maksadıyla telif edilmiştir. Müellif, kurtuluşa eren fırkanın Ehli Sünnet olduğunu ispat etmek üzere dini delillerden başka, baza sosyolojik deliller de ileri sürmüştür. Ona göre temel İslami eserlerin Sünni alimlerce yazılmış olması ve bunların İslam aleminde yaygınlık kazanması, ayrıca dünyada mevcut mescit ve ribatların çoğunun Sünnilerce inşa edilmiş olması bu mezhebin doğruluğunu kanıtlayıcı mahiyettedir. Kitabın mukaddimesi ilk ihtilaflara dairdir. Müellif, Rafizilerden başlamış ve sırasıyla Kaderiyye, Mürcie, Neccariyye, Dirariyye, Bekriyye, Cehmiyye, Kerramiyye ve Müşebbibe, Galiyye ve Batıniyye fırkalarının görüşleriyle bunların eleştirilerine yer vermiştir.

Ayrıca putlara, yıldızlara, ineğe tapanlar, Debriler, Mecusiler, Brahmanlar gibi inanış ve düşüncelere de kısaca temas etmiştir. İsferayini, eserin son kısmında, Ehli Sünnetin inanç ve görüşlerini delilleriyle birlikte anlatmıştır. Hocası Bağdadi gibi o da 73 fırka hadisindeki sayıyı hakiki anlamda kabul etmiş ve sapkın fırkaların sayısını 72'ye ulaştırmaya çalışmıştır. İsferayini, hocası gibi ana fırkaları on grup halinde tasnif etmiştir. Ancak fırkaların tali kollarının sayımında bazı farklılıkların olduğu görülmektedir. Müellif ana fırkaların; Revafiz, Havaric ve Kaderiyye mezheplerini yirmi, Mürcie'yi yedi fırkaya ayırmıştır. Bunlara Bekriyye, Neccariyye, Dirariyye, Cehmiyye ve Kerramiyye ilave edilirse sayı 72 bulmaktadır. Bir de fırka-i naciye eklenirse sayı tamam olmaktadır.

¹⁸ İsmail Taşpınar'ın ifadesiyle o, her ne kadar 'tasviri (deskriptif)' veya 'objektif' bir yöntem izlediğini belirtse de ve bu konuda kendinden önceki araştırmacılarla mukayese edildiğinde özgün olduğu kabul edilse de; verdiği bilgilerde ve kaynakların kullanımında yer yer 'seçici' olmasının ve bazı konularda 'müslüman bir ilahiyatçı' olarak konulara yaklaşmasının, eserin kurgusunda ve konuların sunumunda önemli ölçüde etkili olduğu belirtilmelidir. Bu özellikleri nedeniyle kimi araştırmacılar, eserini 'İslamlaştırılmış Dinler Tarihi' olarak değerlendirmektedirler. Bkz. "Şehristani'nin el-Milel ve'n-Nihal Adlı Eserinde Dinler Tarihine Dair Kullandığı Metodlar", *Milel ve Nihal dergisi*, V/1, (2008), s. 40.

Belirttiğimiz gibi metot ve muhteva itibariyle Bağdadi'nin eserine yakın olan bu çalışmanın muhtelif baskıları mevcuttur.

2.14. Fahreddin er-Razi (ö.606/1209): İtikadatu Fırakı'l-Müslimin ve'l-Müşrikin

Fahreddin er-Razi, İslami ilimlere ve Doğu İslam dünyasında felsefeye yeni bir yön vermiştir. Kelam ve felsefe başta olmak üzere klasik dönemin dini ve felsefi ilimlerinin hemen hepsinde yazdığı eserler sebebiyle, müteahhirin dönemde külli disiplinlerin birleşim ve ayırım noktalarının kavranmasında Razi'nin müstesna bir yeri vardır. Genellikle akaidde Eşari, fıkhıta Şafii mezhebine bağlı olmakla birlikte bazı konularda mezhebine muhalefet edip Mutezili görüşleri benimsemiştir. İbn Hacer tarafından Şia'ya mensup bir alim olarak gösterilmesi isabetli değildir. Zira onun Şii ve Batını görüşleri şiddetle eleştirdiği bilinmektedir (Altaş, 2013b: s. 41; Yavuz, 1995b: 12: 90).

Razi, İtikadu Fırak adlı eserinde, belli başlı İslami fırkalarla Yahudilik, Hristiyanlık, Mecusilik, Senevilik, Sabilik gibi İslam dışı din ve mezheplere dair bilgi vermektedir. İki kasımdan oluşan eserin ilk bölümünde İslam fırkalarını ele almıştır. Bu bölüm Mutezile, Havaric, Rafiziler, Müşebbihe, Kerramiyye, Cebriyye, Mürcie, Sufiye ile İslam'a nispet edilen fırkalar ve son olarak da İslam'dan kesin olarak çıkmış fırkalar şeklinde on fasıldan oluşmaktadır. Eserin ikinci bölümünde ise, Yahudilik, Hristiyanlık, Mecusilik, Senevilik, Sabilik ve felasife ele alınmıştır.¹⁹

Mezheplerin görüşlerini sadece nakletmesi ve Sufiye'yi müstakil bir itikadi fırka (Râzî, 2009a: s. 261-263)²⁰ olarak zikretmesi eserin orijinal yönünü oluşturmaktadır.²¹ Bizce bu ikinci orijinal tarafı yani Sufiye'den müstakil bir itikadi fırka olarak bahsetmesi, isabetli olmuştur. Zira İslam düşünce tarihinde tasavvuf erbabı da öteki fırkalarda olduğu gibi kendilerine özgü bir ekol oluşturmalarına; bu ekolün ortaya çıktığı bir ortamı ve sebepleri, temsilcileri, dönemleri, ilkeleri, ihtilaf ve muhalifleriyle polemikleri ve kaynakları²² bulunmasına ve üstelik tarihi süreçteki yatay ve dikey en kalabalık kitleyi oluşturmalarına rağmen F. Razi, bunu fark ederek eserine ayrı bir

¹⁹ “Son zamanlara kadar Fahreddin er-Râzî'nin firak ilmüne dair tek eserinin İ'tikâdâtü firakı'l-müslimîn ve'l-müşrikîn olduğu zannedilirdi. Ancak 2004 yılında er-Riyâzü'l-mûnika'nın neşriyle eserin Râzî'nin firak türündeki bir başka eseri olduğu öğrenilmiş oldu. Üstelik İ'tikâdât'ın müstakil bir eser olmayıp Râzî'nin hayatından ve eserlerinden bahseden birçok kaynakta ismi geçen Tahsilü'l-hak adlı eserinin ikinci bölümü olduğu da yazma ve matbu neşirlerle ortaya çıktı.” Kadir Gömbeyaz, “Bir Fırak Müellifi Olarak Fahreddin er-Râzî”, *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), s. 349-350. Eşref Altaş ise şöyle diyor: (Tahsilü'l-hak ve makaletü'l-halk/ Risale-i Usul-i akaid/İtikadatu firakı'l-müslimin ve'l-müşrikin): Eserin girişinden anlaşıldığına göre Razi, bir vezir ya da alimin kendisinden kelam ve fıkhı ilmiyle ilgili muhtasar bir eser yazması ricası üzerine bu eseri telif etmiştir. Bkz. “Fahreddin er-Râzî'nin Eserlerinin Kronolojisi”, *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, Editör: Ömer Türker- Osman Demir, 1. Basım, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), s. 117-118.

²⁰ F. Sancar'a göre: İtikâdât'ı muhteva açısından farklı kılan ve kendi türündeki diğer eserlerden ayıran en belirgin özelliklerden biri, sûfiler için bir bölümün ayrılmış olmasıdır. Bilgi teorilerindeki ve varlık anlayışlarındaki temel farklılıklara rağmen İslami disiplinlerde eser veren müellifler sûfilere müstakil bir fırka olarak değerlendirmemiştir. Müellif, sûfilere ayırdığı bölümde, sûfi fırkalar hakkında son derece yumuşak bir dil kullanır ve onlardan bir grubu insanlık içerisindeki en hayırlı topluluk olarak tavsif eder. Râzî'nin, eserini mümkün olduğu kadar tarafsız gözle kaleme almaya gayret ettiğini, kendinden önceki birçok yazarın, özellikle de Bağdâdî'nin yaptığı gibi görüşlerini diğer fırkaları red mahiyetinde serdetmediği anlaşılmaktadır. Bkz. “İtikadatu Firakı'l-Muslimin ve'l-Müşrikin ve el-Milel ve'n-Nihal Literatüründeki Yeri”, *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, cilt: VII, sayı: 1, (2009), s. 137-138, 141-142, 145.

²¹ Bu arada mezhepler tarihi hakkında bilinen en erken (485/1092) Farsça bir makâlât telif eden ve Sünni olduğu düşünülen Ebu'l-Meâlî'nin “73 fırka” rivayetine dayanan Beyânu'l-Edyân'ı da, geleneksel sınıflandırmanın dışına çıkararak “Sufilik”i temel fırkalardan biri olarak saymıştır. bkz. Doğan Kaplan, “Farsça Yazılmış İlk Makalat Eseri: Beyânu'l-Edyân der Şerh-i Edyân ve Mezâhib-i Câhilî ve İslâmî”, *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, cilt: VI, sayı: 1, (2013), s. 49, 52, 57 62. Gazneliler döneminde Horasan bölgesinde yaşayan Ebu'l-Meâlî hakkında bkz. Mehmet Aydın, “Beyânu'l-Edyân”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 33.

²² Günümüzde de yaşamaya devam eden bu çevrenin kaynaklarına ilişkin tespitler için bkz. Süleyman Uludağ, “Osmanlı Dönemi Tasavvuf Tarihinin Temel Kaynakları”, *Bursa'da Düünden Bugüne Tasavvuf Kültürü*. cilt: II, (Bursa: Kültür Sanat Ve Turizm Vakfı Yayınları, 2003), s. 23-24.

fırka diye not etmiş ise de ondan önce ve (günümüzde yazılan mezhepler tarihi eserleri de dahil) sonra da hemen kimse müstakil bir fırka olarak sufiyye'den bahsetmemiştir.

Kadir Gömbeyaz'ın tespitiyle: “Râzî'nin fırkaların görüşlerini aktarma ve haklarında herhangi bir yorum yapmama şeklinde tarafsız görünen tutumunun pek de masum olmadığını belirtmek gerekir. Zira özellikle fırkaları çoğu zaman tek bir görüşleri ile tanıttığı Tahsîlü'l-hak/İ'tikâdât adlı eserinde fırkalara nispet ettiği görüşlerin kimi zaman bağlamıyla tam bir şekilde aktarılmadığı için yanlış anlaşılmaya müsait ve kışkırtıcı mahiyette olduğu gözden kaçmamaktadır.” (Gömbeyaz, 2013: s. 366).

İslam fırkalarını, Sufiyye dahil on bölümde ele alan müellif, onları ve tali gruplarını, en bariz özellikleriyle, çok kısa biçimde ortaya koyup açıklamaktadır. Eserde geçen tali gruplar genel olarak uyulan 73 sayısından çok daha fazladır. Bu kısa çalışma Ali Sami en-Neşşar (1917-1980) tarafından neşredilmiştir (Öz, 2011: s. 36-39).

3. Mezhepler tarihi kaynaklarının mahiyet ve özellikleri

Mezhepler Tarihinin günümüze ulaşan kaynaklarının müellifleri kendi zamanlarına kadar ortaya çıkan mezhep veya fırkaları, tespit ettikleri usul veya metoda uygun biçimde yazıp ortaya koymuşlardır. Şüphesiz bir fırka yahut gruplaşma, hiçbir sebep yokken ortaya çıkmamıştır. Zira bir bölünme ve gruplaşmanın ortaya çıkması için dini, sosyal, siyasi, iktisadi vs. birçok sebebe ihtiyaç vardır. Ne var ki mezhepler tarihi kaynaklarını oluşturan makale, fırka, mezhep, milel ve nihâl literatürü genellikle, fırkaların doğuşunu, ortaya çıktığı günün şartlarını ele alarak, sebep-sonuç ilişkileri bağlamında incelemiş değildir. Halbuki konuyu hakkıyla kavrayabilmek açısından, fırkaların ortaya çıkış dönemini, liderlerini, ortaya çıkışına tesir eden amilleri, devamını, sonraki temsilcilerini, etkilediği çevreleri ve en nihayet devam ediyorsa bugünkü durumunu, ortadan kaybolmuşsa bunun sebeplerini bilmek gerekmektedir. Zira bir devir ve hususiyetleri iyi bilinmeden, o devirde ortaya çıkan cereyanların bilinip anlaşılması ve değerlendirilmesi mümkün olamamaktadır.

Bu itibarla bugünün mezhepler tarihçisi, tarihin bütün bölümlerinden faydalanmak ve onların verilerini kullanmak durumundadır. Ancak böylece, ilgilenilen dönemin özelliklerini ortaya koyarak, o dönemde ortaya çıkan cereyanların sebeplerini ve mahiyetini makul bir şekilde açıklamak mümkün olacaktır. Binaenaleyh belirtilen hususların bilinebilmesi için diğer tarihi kaynaklara müracaat gereklidir. Gruplaşma diğer bir isimle zümreleşme hareketlerinin ortaya çıktığı devrelerin karakteristiğini öğrenmek konusunda, müracaat edilecek kaynakların başında, umumi tarihler, belde tarihleri, fetih tarihleri ve coğrafî kaynaklar gelmektedir. Ayrıca, zümreleşmeyi ortaya koyan kişilerle ilgili teracim, tabakat ve ensab kitapları gibi biyografik eserlere de ihtiyaç vardır.

Son dönemlerde Mezhepler Tarihi'ne dair yazılan eserlerde, konunun genellikle üçlü bir sınıflandırmayla itikadi, siyasi ve fihhi mezhepler olarak ele alındığı görülmektedir. Bu ayrım aslında, birbirinden kesin olarak ayrılmış düşünce sistemleri ve grupları ifade eden bir tasnif olmayıp, daha çok pedagojik maksatla yapılan bir tasniftir (Bkz. Üzüm, 2004: 29: 527-531). Zira itikadi, siyasi ve fihhi mezheplerin hepsinin, birbiriyle ilgi ve alakası bulunmaktadır. Bunların aralarına kesin hatlar koymak suretiyle, filan mezhep siyasi, ötekisi ise itikadi mezheptir gibi bir sınıflandırmaya gitmek pek de mümkün gözükmemektedir.

Durum böyle olmakla beraber biz de bu bölümde söz konusu pedagojik tasnif sistemini baz alacak ve sadece itikadi ve siyasi boyutu olan mezhep kategorileri üzerinde duracak, bu bağlamda ele alındığı farz edilen eser ve müelliflere dair tespit ve değerlendirmelerde bulunmaya çalışacağız. Bu anlamda çalışmamızda konu ettiğimiz klasik kaynakları, müelliflerinin kendi beyanlarıyla mensup oldukları bilinen veya mensup olduğu düşünülen itikadi ve siyasi niteliği daha önde gözüken ekoller bağlamında bir tasnife tabi tutmak istiyoruz.

3.1. Mutezili mezhepler tarihi kaynak geleneği

Mutezile ekolüne mensup alimlerin kaleme aldığı makâlât türü eserlerin birçoğu günümüze ulaşmamış olsa da, makâlât geleneğinin ilk örneklerini bu ekole mensup müelliflerin verdiği şüphe yoktur. Mutezili müelliflerin yazdığı makâlâtların tarihini, fırkanın kurucusu Vasıl b. Ata'ya (ö.131/748) kadar geriye götürmek mümkün ise de, Mutezili makâlât geleneğinin elimize ulaşan eserleri arasında şunlar zikredilebilir:

Naşi el-Ekber (ö.293/906), Mesailul-İmame ve Kitabul-Evsat fi'l-Makâlât, (nşr. Joseph Van Ess, Beyrut 1971).

Ebu'l-Hüseyn Abdurrahim b. Muhammed el-Mutezili Hayyat, (ö.300/912), Kitabu'l-İntisar ver-Red ala Ravendi (Kahire 1925).

Ebu'l-Kasım el-Kabi el-Belhi'nin (ö.319/931) (Babu) Zikru'l-Mutezile min Makâlâtül-İslamiyye (nşr . Fuad Seyyid, Tunus 1986).

Kadi Abdulcabbar (ö.415/1020) Fadlu'l-İtizal ve Tabakatu'l-Mutezilesi (nşr. Fuad Seyyid, Tunus 1972).

Mutezili yazım geleneği, Hayyat ve Kabi'yle zirveye ulaşmış, ancak Mutezile'nin mahkum edilmesi ve tarih sahnesinden çekilmesinden sonra bu gelenek daha ziyade Zeydilik içinde devam etmiştir. Mutezili gelenekle ilgili en önemli eser Ebu'l-Kasım el-Kabi'nin eseridir (Koloğlu, 2003: s. 203-211, 250-251).

3.2. Şii mezhepler tarihi kaynak geleneği

Şii makâlât geleneği, başlangıçta sadece Şii çevrelerle ilgilendi ve imametle ilgili fikirlerin tespitine çalıştı. Şii müellifler, bu anlayış içinden çıktığını iddia eden aşırı fikir ve grupları tespit etmeye çalışmanın yanında her imamın ölümünden sonra taraftarları arasında zuhur eden fırkalaşma hareketlerine (Aydın, 2016/3: s. 23-26, 45-46) de yer vermeye çalıştılar. Bu gelenek daha sonra belli ölçüde Şia'nın dışına açılmaya ve Şii olmayan fırkalar hakkında da bilgi vermeye başladı.

Biyografik kaynakların verdiği bilgilere göre, Ebu Cafer Muhammed b Numan el-Beceli el-Ahvel'in (ö.160/777) Kitabu'l-Makâlât isimli eseri, Şii gelenekte bilinen ilk makâlât eseridir.²³ Şehristani'nin bildirdiğine göre, günümüze ulaşamayan bu eserde Ebu Cafer, İslami fırkaları dört ana gruba ayırmış ve bunlardan sadece Şia'nın cennete gireceğini bildirmiştir. Buna göre Ebu Cafer'in 73 fırka rivayetini dikkate aldığı anlaşılmaktadır.

Şii müelliflerce yazılmış olup da, Şii fırkalarla ilgili eserler içerisinde günümüze ulaşması ve erken döneme ait olması hasebiyle makâlât araştırmalarında önem arz eden iki eser vardır. Bunlar; el-Hasan b. Musa en-Nevbahti'nin Fıraku's-Şia'sı ile Sa'd b. Abdullah el-Eşari el-Kummi'nin el-Makâlât ve'l-Fırak adlı eseridir. İmamiyye akaidine dair önemli bilgiler içermelerinin yanında, İmamiyye'yi, Mutezile ve diğer Şii fırkalarla, özellikle de Zeydiyye ile karşılaştırmaları bakımından büyük önem arz etmektedirler. Şiilik konusunda çalışanların müstağni kalamayacakları bir diğer eser de Şeyh Müfid'in (ö.413/1022) Evailü'l-Makâlât fi'l-Mezahib ve'l-Muhtarat adlı kitabıdır (İlhan, 2006: 31: 502-503).²⁴

²³ Ebu Cafer Muhammed b. Numan el-Beceli el-Ahvel (ö.160/777), Şii-İmami geleneğe mensup olup kendi kaynaklarında "Mü'minu't-Tak", Sünni kaynaklarda ise "Şeytanu't-Tak" ismiyle meşhur olmuştur. Hakkında geniş bilgi için bkz. Halil İbrahim Bulut, "İlk Şii Kelamcılardan Ebû Ca'fer el- Ahvel (Şeytânü't-Tâk) ve Ona Atfedilen Görüşler", *İstanbul Ü. İlahiyat F. Dergisi*, sayı: 17, (2008), s. 73-77; Halil İbrahim Bulut, "Şeytânüttâk", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39: 104.

²⁴ Şeyh Müfid, Bağdat Mutezilesi ile geleneksel İmami düşüncenin sentezi neticesinde oluşturduğu kelim metodunu sayesinde, bir taraftan Şii-Usuli düşüncesinin oluşmasına zemin hazırlarken diğer taraftan da hadis merkezli geleneksel Kum ekolünün zayıflamasının yolunu açmıştır. Evailü'l-makâlât adlı eserinde bu akli tutumunu devam

Şii makâlât geleneği sadece İmami alimlerin yazdıklarından ibaret değildir. Zeydiyye ve İsmailiyye mensuplarının da bu sahada teliflerinin olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim Zeydi makâlât yazarlarının (Bkz. Ümit, 2018: s. 93-154) en fazla tanınanlarından birisi, Neşvanu'l-Himyeri'dir (ö.573/1178). Onun el-Huru'l-İyn adını verdiği makâlât türüne dahil edilebilecek bir eseri vardır. Bu eserde o, kadim Araplar eski Hint, Yunan, İran, din, inanç, mezhep ve fırkalara, itikadi ve felsefi akımlara, edebiyat, fıkıh gibi konulara yer vermiştir (Bkz. Ekva, 2007: s. 33: 25-26). Eseri önemli kılan bir unsur da, Kabi'nin Makâlât'ından yaptığı alıntılardır. İslami fırkaları, Mutezile, Murcie, Şia, Havaric, Haşviyye ve el-Amme olarak -tıpkı Kabi'nin Makâlât'ında yaptığı gibi- altıya ayırmıştır. Ayrıca mezheplerin yayıldığı bölgeleri ve bu yayılmanın hangi kişiler vasıtasıyla gerçekleştiği gibi bilgileri vermesi yönüyle de önemlidir.

Zeydi geleneğin diğer önemli temsilcisi olan ve yaşadığı dönemde Yemen'deki Zeydilerin imamı kabul edilen ve Mehdi li Dinillah unvanıyla anılan meşhur Zeydi alim Ahmed b. Yahya İbnü'l-Murtaza (ö.840/1437)'dir (Bkz. Öz, 2000: 21: 141-142). Onun telif ettiği Kitabu'l-Milel ve'n-Nihal ile yine bu eserin müellifi tarafından yapılmış şerhi el-Münye ve'l-Emel fi Şerhi'l-Milel ve'n-Nihal adlı eserleri makâlât sahasında önemli Zeydi kaynaklardır. Müellif, Kabi'nin Makâlât'ından faydalanmıştır. Aslında bu şaşılacak bir durum değildir. Zira Mutezile ekolü hicri V. asırdan itibaren varlığını büyük oranda Zeydiyye içinde devam ettirmiştir. Ayrıca 73 fırka hadisini kabul ederek fırkaların sayısını 73'e tamamlamış ve kurtuluşa eren fırkayı Zeydiyye olarak belirtmiştir. İbnü'l-Murtaza, eserini İslam dışı din ve mezhepler, İslam fırkaları ve son olarak Mutezle'nin tabakaları şeklinde üç ana bölümde telif etmiştir.

İsmailiye makâlât geleneğinden²⁵ söz edildiğinde akla ilkin Ebu Hatim Ahmed b. Hamdan er-Razi (ö.322/933) gelir. O, İsmailiyye fırkasının, itikadi ve siyasi görüşlerini sistemleştiren en önemli daisi olup sahamızla alakalı olarak kaleme aldığı eserinin adı Kitabu'z-Zine'dir. Bu eserin en önemli özelliği, 400 civarında terimin Arap şiirinden istişhad yapılmak suretiyle açıklanmasıdır. Ehva, mezhep, fırka, bidat, sünnet gibi kelimelerle fırkaların isimlerinin kaynağı ve semantik analizleri açısından çok önemli bir kaynaktır.²⁶

3.3. Harici mezhepler tarihi kaynak geleneği

Haricilerle ilgili kitap telifine İslam tarihinin erken dönemlerinden itibaren başlanmış, bu çerçevede değişik eserler yazılmıştır. Ne var ki, bu eserlerin çoğu bize ulaşmamıştır. Bunlara örnek olarak Haricilerin önemli kollarından biri olan Necedat'ın lideri Necde b. Amir'in (ö.69/688) makalesi gösterilebilir. Yine Haricilerin meşhur kalamcılarında biri olan Yeman b. Rabab'in (ö.180/795) pek çok eserinin yanında Kitabu'l-Makâlât adıyla bir eserinin olduğu, fakat bu önemli eserin bize ulaşmadığı bilinmektedir (Kahveci, 2005: s. 178). Günümüze ulaşan ilk dönem Harici makâlât eserleri arasında Salim b. Zekvan'ın (I/VII. yüzyılın sonları) es-Siresi, İbn Sellam el-İbadi'nin (ö.273/886) Kitab fihi Bedu'l-İslam ve Şeraiu'd-Din isimli eseri ile Kalhati'nin (IV/X. yüzyıl) el-Keşf ve'l-Beyan'ı örnek olarak gösterilebilir. Bu eserler, bizzat Harici müellifler tarafından yazılmış oldukları için oldukça büyük öneme sahiptirler.

3.4. Eşari mezhepler tarihi kaynak geleneği

Eşari Makâlât geleneğinde birbirinden farklı üslup, tasnif ve içerikte eserler bulunmaktadır. Bu gelenek Eşari'yle başladıysa da asıl hüviyetini Abdulkahir el-Bağdadi ve Şehristani ile

ettirmiş ve kendine ait kelami görüşleri detaylı bir şekilde ortaya koymuştur. Bkz. Habib Kartaloğlu, "Evâilü'l-Makâlât Adlı Eseri Bağlamında Şeyh Müfid'in İmamet Anlayışı", *Sakarya Ü. İlahiyat F. Dergisi*, cilt: XVII, sayı: 31, (2015), s. 45-47, 56-57.

²⁵ Ali Avcu, şu iki eserden bahsetmektedir: 1. Ebu Ha tim er-Razi'nin Kitabu'z-Zine (s.174-181), 2. Babu's-Şeytan min Kitabı'ş-Şecere (s.181-187). bkz. "İsmailiyye Ekolünün Mezhepler Tarihi Kaynakları", Editör: H. İ. Bulut, *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), s. 174-187.

²⁶ Ebu Hatim ve eseri için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Ebû Hâtim er-Râzî, Ahmed b. Hamdân", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 148-149.

kazanmıştır. Eşari ekolün mezhepler tarihi kaynak kategorisinde kayda değer ehemmiyeti bulunan üç eser bulunmaktadır.²⁷

a) Eşari, Makâlâti-İslamiyyin

b) Abdulkahir el-Bağdadi, el-Fark Beyne'l-Firak

c) Sehristani, el-Milel ve'n-Nihal (Bkz. Aydın, 2008: s. 60-91; Gömbeyaz, 2009: s. 271-274).

3.5. Maturidi mezhepler tarihi kaynak geleneği

Eşari makâlât geleneğine ait eserlerden yapısal olarak farklı olan Hanefi-Maturidi geleneğine ait bütün eserlerde mezhepler 73 fırka esasına göre tasnif edilmiştir. Fakat bu eserler de müellifler diğer eserlerde gördüğümüzden farklı bir yol izleyerek 73 sayısına ulaşırlar. Hanefi makâlât yazarlarına göre İslam mezhepleri 6 ana fırkaya, bunlardan her birisi de kendi içinde 12 alt gruba ayrılmakta ve böylece (6x12-72+1-73) sayısına ulaşılmaktadır. Söz konusu altı ana fırka ise Haruriyye, Rafiziyye, Kaderiyye, Cebriyye, Cehmiyye ve Mürcie'den oluşmaktadır. Bu geleneğe ait eserlerin ayırt edici vasıflarından birisi mezheplerin isimlendirilmesi hususunda görülür. Eserlerde mezheplere isim verilirken isimlerin sonuna nispet eki getirilir. Rafıza yerine Rafiziyye, Mutezile yerine Muteziliyye isimleri kullanılır (Lewinstein, 2003: s. 103, 121-152; Tan, 2009: s. 182-184). Bu gelenek mensupları, fırkaların görüşlerini verirken diğerlerinden farklı olarak ferdi aşırılıklardan değil de, genelde soyut akidelerden bahsederler. Çok nadiren ameli konular, iman konusu gibi ele alınıp işlenmiştir. Netice olarak Hanefi- Maturidi makâlât geleneğine ait eserlerin 73 fırka rivayetine göre tasnif edildikleri (6x12+1-73), mezheplerin altı ana gruba ayıldığı ve bunlardan sadece cemaatin fırka-i naciye olduğu kabul edilmektedir. Geleneğe ait önemli eserler arasında; Ebu Muti Mekhul en-Nesefi'nin (ö.318/930), Kitabü'r-Redd ale'l-Ehva, müellifi belli olmayan Beyanu Güruhi Ehl-i Dalale ve Makâlâtihim, Osman el-Hanefi el-İraki'nin (İraki Hanefi, 1961)²⁸ el-Firaku'l-Muferika Beyne Eh-li'z-Zeyğ ve'z-Zendeka,²⁹ Muhammed Tahir el-Gazzali'nin Marifetu'l-Mezahib, Kemalpaşazade'nin Risale fi Beyan-i firakı'd-dalle³⁰ gibi eserlerini saymamız mümkündür (Bkz. Gömbeyaz, 2018b: s. 341-348).

3.6. Zahiri mezhepler tarihi kaynak geleneği

Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Said b. Hazm el-Endelusi el-Kurtubi (ö.456/1064), Zahiri mezhebinin en büyük temsilcisidir. Kurtuba'da, varlıklı bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Babasının vezirlik vazifesinde bulunması sebebiyle ilköğrenimini saray hocalarından almış, bilahare devrinin önemli alimlerinden ilim tahsil etmiştir. İbn Hazm, usulcü, fakih,

²⁷ Kadir Gömbeyaz, şu eserlerden bahsetmektedir: 1. Ebü'l-Hasan el-Eş'ari, Makâlâtu'l-İslamiyyin ve'htilafu'l-musallin (s.323-327), 2. Abdülkahir el-Bağdadi, a. el-Milel ve'n-nihal, b. el-Fark beyne'l-firak (s.327-329), 3. Ebü'l-Muzaffer el-İsferayini, et-Tebzir fi'd-din ve'temyizü'l-firkati'n-naciye ani'l-firakı'l-halikin (s.329), 4. Ebü'l-Feth eş-Şehristani, el-Milel ve'n-nihal (s.330-331), 5. Seyfüddin el-Amidi (ö.631/1233), Ebkaru'l-efkar (s.331-332), 6. İbn Ebi'd-Demm (ö.642/1244), el-Firaku'l-İslamiyye (s.332-333), 7. Fahreddin er-Razi, a. Tahsilu'l-hakk/İtikadat b. er-Riyazu'l-munika (s.333-335). Bkz. "Eş'ari Mezhepler Tarihi Kaynakları", Editör: H. İ. Bulut. *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018a), s. 323-335.

²⁸ Y. Kutluay tahkik ettiği bu eserin girişinde şu tespitleri yapmaktadır: Eserin muhtevassından, hicri altıncı yüzyıldan muahhar olduğu meydana çıkıyorsa da kesin bir tarih ve yüzyıl zikretmemize yetecek malzemeye sahip bulunmamaktayız. Milel ve Nihal kitabı yazan müelliflerin çoğu, bildiği gibi, *ümmetim 72 veya 73 fırkaya ayrılacaktır* mealindeki malum hadisten hareket etmekte, fırkaları bu sayıya uygun düşecek tarzda taksim ederek anlatmaya, girişmektedirler: Bunlar, Sapık Fırkalar'ı anlattıktan sonra sözü Naciye Fırkası'na yani Ehli Sünnet ve'l-Cemaat'a getirirler. Bunun en tipik misali Şehristani'nin el-Milel ve'n-Nihal'idir. Müellifimizin eseri bu milel ve nihal kitaplarından birkaç noktada farklılık göstermektedir. Eser, bilhassa fırkaların ileri sürdükleri veya dayandıkları delilleri zikretmesi bakımından, bu sahada orijinal bir yer işgal etmektedir. Ayrıca bkz. Şehristani, 2011: s. 26-27, 90-99.

²⁹ Adı geçen bu risalenin (Avni İlhan'ın tespitiyle) "bozuk bir özetinden ibaret" olan Tuhfetü'l-Müsterşidin risalesinin tercümesi için bkz. A. İlhan, "Birgili Mehmet Efendi ve Mezhepler Tarihi İle İlgili Risalesi", *Dokuz Eylül Ü. İlahiyat F. Dergisi*, sayı: 6, (1989), s. 174.

³⁰ Eser için bkz. Tan, 2009: s. 184-190. Risalenin tercümesi için: s. 190-202.

muhaddis, tarihçi, edip ve sair olarak ün yapmış ve söz konusu sahalarda pek çok eser telif etmiştir (Bkz. Apaydın, 1999: 20: 39-52). Konumuz açısından onun en önemli eseri el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal'dir (Gürbüzer, 1999: 20: 56-57).

4. Klasik islam mezhepleri kaynaklarının genel özellikleri

Mezhepler Tarihinin temel kaynaklarını yukarıda zikredilen eserlerle sınırlandırmak elbette mümkün değildir. Burada sadece söz konusu kaynakların meşhur ve mütedavel olanları tanıtılmaya çalışılmıştır. Bu eserlerin her birinin kendine özgü bazı farklılıkları olmakla birlikte genel özellikleri hakkında şunları belirtmek mümkündür:

Yazılış Gayeleri: Söz konusu eserlerin yazılış gayeleri farklılık göstermektedir:

a. Makâlât eserlerinin önemli bir kısmı, müellifin mensup olduğu fırkanın haklılığını ve üstünlüğünü savunmak, bunun yanında diğer fırkaların hatalı olduğunu göstermek ve görüşlerini reddetmek amacıyla yazılmıştır. Bazı müellifler bu hedeflerini eserin giriş kısmında açıkça ifade etmiştir. Nitekim Ebu Muti en-Nesefi'nin er-Red ale'l-Ehva ve'l-Bida'ı, Malati'nin et-Tenbih ve'r-Redd ala Ehli'l-Ehva ve'l-Bida'ı, Bağdadi'nin el-Fark Beyne'l-Fırak'ı, İsfarayini'nin et-Tebzir fi'd-Din'i burada örnek olarak gösterilebilir. Söz konusu müellifler kendi mezheplerinin üstünlüğünü ispatlamanın yanında, 73 fırka hadisi diye tanınan meşhur rivayeti haklı çıkarma ve ispat etme gibi bir hedef de gütmüşlerdir. Zira bu hadise göre İslam ümmeti içerisinde kurtuluşa erecek ve cennete girecek tek bir fırka bulunmaktadır ki, bu da müellifin mensubu olduğu kendi mezhebidir. Müellif de, fırka-i naciye'nin, mensubu olduğu bu mezhep olduğunu göstermek gibi bir amaç güder.³¹

b. Bazı makâlât türü eserlerde muhalifleri reddetme gibi bir amaç güdülmeksizin fırkalara dair mevcut bilgileri toplamak amaç edinildiğinden tasvirî bir anlatım ve genelde objektif bir üslup tercih edilmiştir. Eşari'nin Makâlât'ı ve belli oranda Şehristani'nin Milel'i bunun en güzel örneğidir. Onlar, İslam düşüncesi içinde ortaya çıkan gruplar hakkında olabildiğince tarafsız şekilde bilgi vermeyi amaçlamışlardır. Maksatları birilerini kötölemek, dışlamak ya da cehenneme göndermek değildir.

Muhtevaları: Klasik mezhepler tarihi kaynakları, öncelikle İslam ümmeti içerisinde ortaya çıkan itikadi algı (bkz. Yar, 2001: s. 290-296; Yar, 2003: s. 57-58) ve oluşumları konu edinir. Müellifin fırkalar hakkındaki temel ilgisi onların çeşitli kelami konulardaki görüşleridir. Fırkanın ortaya çıkışının siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik vs. sebepleri gibi hususlar ise ne yazık ki müellifin ilgisi dışındadır. Bunun bir sebebi, makâlât yazarları aynı zamanda kalamcılardır. Bu nedenle öncelikli olan fırkaların kelami tartışmalardaki duruşları ve müellifin düşünce dünyasına göre doğru ya da yanlış oluşlarıdır. İhtilaf konularıyla ilgili olarak ayet, hadis, sahabe ve tabiin sözlerini naklettikleri de pek görülmez. Oysa yazarların bir kısmı, fırkaların görüşlerini esas almakla birlikte, onlar hakkında başka bilgiler de vermektedir. Mesela, birtakım eserlerde bazı fırkaların müntesiplerinin çoğunlukta olduğu bölgeler, müntesiplerinden eser yazanların isimleri ve literatürleri hakkında da bilgiler verilmiştir. Öte yandan bazı eserler sadece İslami fırkaları zikretmeyip, ayrıca diğer dinler, mezhepler ve fikri akımlar hakkında da bilgi verirler. Bu tür eserler, Müslümanların geniş coğrafyalara hakim oldukları dönemlerde kaleme alındıklarından oralarda yaşayan dinler ve mezhepleri tanıma amacı taşımaktadır. Bu itibarla eseri yazan müellifin, bir tarihi gerçekliği anlattığı ve dolayısıyla bu gerçekliğin ortaya çıkma atmosferini ve backgroundunu dikkate alarak söz konusu ettiği fırkanın ortaya çıkışının siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik vs. sebeplerini de görmesi gerekirdi.

Zira mezheplerin çıktıkları, yayıldıkları çağlardaki toplumun siyasi ve kültürel durumu, mezhepler tarihçisinin göz önünde bulundurmaya mecbur olduğu hususlardır. Mezhepler içtimai, kültürel, tarihi, iktisadi ve coğrafi çevreden ayrı düşünülemez (krş. Yar, 2006a: s. 87-89). Bu sebeple

³¹ Mehmet Ali Büyükkara, "Bir Bilim Dalı Olarak İslâm Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler" başlıklı makalesinde çalışmamızın da esas konusu olan "mezheplerin klasik kaynakları"yla alakalı önemli yöntemsel tespitlerde bulunmaktadır. Bkz. *İslâmî İlimlerde Metodoloji: Usûl Mes'elesi 1*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005): s. 442, 445, 450-452, 458-462, 468, 472, 477, 480.

inceleme konusu olan mezhebin doğduğu ve yayıldığı coğrafya, tabii şartlar, kültür ve siyasi olayları anlatan umumi tarihler de mezhepler tarihçisinin önemle üzerinde durması gereken kaynaklardır.

Üslupları: Söz konusu eserlerin üsluplarını genellikle yazılış amaçları belirler. Müellif, kendi fırkasının üstünlüğünü kabul edip diğer fırkaların sapıttıklarını ve haktan ne kadar uzak olduklarını göstermek ve onları reddetmek amacıyla eserini telif etmiş ise üslubunun gayet tarafgir, eleştirel ve sert olduğunu tahmin etmek güç değildir. Zira söz konusu müellif, daha işin başında diğer fırkaları sapkın kabul ettiğinden onları kötülemek, hatta din dışı ilan etmekte bir beis görmemiştir. Böyle bir müellif, çoğu defa muhaliflerin görüşlerini aktarırken bir kısım ilaveler veya eksiltmeler yapmaktan, onların görüşlerini çarpıtmaktan kendisini alamayabilmektedir. Bu sebeple ilgili kaynaklar okunurken verilen bilgiler mutlaka çapraz okumalarla teyit edilmelidir (Bkz. Onat, ve Kutlu, 2012: s. 29-31, 46, 49-48).

Bütün sosyal bilimler için önemli bir sorun olan objektiflik, Mezhepler Tarihi metodunun ele alındığı neredeyse bütün eserlerde konu edildiği üzere, bu ilim dalı için de eskiden beri ele alınan gelen meselelerden biridir. İslam Mezheplerinin ortak tarihi anlamlandırma ve yorumlamalarında mezhep mensubiyeti, tarafsızlık ve objektifliği etkileyen bir unsur olmuştur.³² Mezhepler tarihi yazıcılığında "muhalifin nakilciliği" etkisiyle tarafgirlik, belki zaten beklenen bir durum olarak karşımıza çıksa da; görüşlere ötekinin maksadını aşan anlamlar yükleyerek ifadelendirme, genellemelerde bulunma ve görmezden gelme gibi çarpıtma örnekleri de var olagelmıştır. Hatta gerçek dışı isnat ve kurgulamaların çeşitli eserlerde sorun oluşturduğu da bilinmektedir.

Mezhepler Tarihi kaynakları dendiği zaman ilk akla gelen, bu temel klasiklerin objektifliği meselesidir. Bu husus, söz konusu kaynakların sonraki dönemlerde fırkalardan bahseden hemen bütün eserlere kaynaklık etmeleri sebebiyle oldukça önemlidir. Elbette objektiflik, tarafsız kalmak demek değildir. Zira müellif, kendi fikrini veya mensubu bulunduğu mezhebin görüşünü savunup karşı tarafı eleştirebilir. Kaldı ki fırak, milel ve nihâl türü eserlerin umumiyetle mukayese ve eleştiri amacı taşıdığı da malumdur. Hatta birçok mezhep isminin eleştiri ve soyutlama amacıyla başkaları tarafından sonradan verildiği (Yar, 2006b: s. 7) görülmektedir. İslam mezhepleri tarihi yazıcılığında önemli dayanaklardan biri olan "73 Fırka" hadisi (bkz. Özler, 1996: s. 29-39) zaten müellifleri, mezhepleri tasnifte tabii olarak "doğru-yanlış, hak-batıl" ayırımına, sevk edici olmuştur. Fakat yazarlardan en azından beklenen, tenkide tabi tuttuğu ekollerin görüşlerini mutlaka aslına uygun aktarmasıdır (Bkz. Demir, 2011: s. 17-20).

Metotları: Söz konusu eserlerin hemen tamamı mezhep ve fırkaların tarihi gelişimini göstermekten uzaktır. Oysa bu eserlerin yazarları kelamcı kimliklerinin yanı sıra burada daha ziyade *kelami görüşler tarihçisi* (mezhepler tarihçisi) durumundadırlar. Dolayısıyla bu görüşlerin arka planına inerek üzerinde ısrarla durmalıydılar (Krş. Bozkuş, 2009: s. 55). Zira mezhepler tarihini kelam ilminden ayıran en önemli özelliklerden biri, fikirlerin hangi ortamlarda ve nasıl ortaya çıktıklarını takip etmek, söz konusu fikirlerin gelişim süreçleri hakkında bilgi vermektir. Ne var ki ele aldığımız klasik kaynaklarda buna dair bilgiler oldukça azdır. Oysaki her metin belirli bir tarihsel bağlamın izlerini bünyesinde taşımakta ve çoğu kez bu bağlamın diliyle konuşmaktadır.³³

Öte taraftan eserlerde takip edilen metot ve mezheplerin ele alınış usulleri de değişiktir: a. Bazı eserlerde meseleler/konular bazında her fırka veya şahsın konu ile ilgili görüşleri açıklanmıştır. b. Bazı eserlerde ise mezhep ve fırka kurucuları ve mensupları esas alınarak önce mezhep, fırka veya

³² Mezhepler Tarihi Kaynakları yazarlarının sübjektifliği hakkında bkz. Muhammed b. Tavit et-Tancı, "İslam Mezhepleri ve Tarihi Ders Notları (1971-1972)", *İslam Düşüncesi Üzerine Makaleler*, Derl. Sönmez kutlu, (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), s. 167-68.

³³ Makâlât türü eserlerin içeriğinin oluşmasında müelliflerin mezhebi aidiyetleri çoğu kez belirleyici olabilmektedir. Bu bakımdan mezheplerle ilgili verilen bilgileri ele alırken bu hususu göz önünde tutmak gerekmektedir. Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), s. 22, 39.

şahıs isimleri zikredilmiş, sonra bunların görüşleri açıklanmıştır (Bkz. Turan, 2000: s. 4-6; Fığlalı, 2017: s. XXIII).

Konularına göre tasnif, makâlât türü eserlerde pek tercih edilmemiştir. Zira ihtilaf konularının ele alınıp tartışılması, kitaba bir kelam eseri havası vermektedir. Oysa müellif burada kelamcılık değil mezhepler tarihçiliği yapmaktadır. Hem fırka ve kişilerin hem de ihtilaf meselelerin esas alındığı eserlerin en önemli örneği Eşari'nin Makâlât'ıdır.

Tasnif Özellikleri: Eserlerin tertip ve tasniflerinde çeşitli farklılıklar bulunmaktadır. Bazı müellifler, fırka ve mezhepleri tarihi seyir içinde doğuş sırasına göre tasnif ederek Haricilerle başlatmış, bir kısmı ise yine aynı metotla Şia ile başlatmıştır. Bir kısım müellif, fırkaları görüşlerinin doğruluk ve yanlışlığına göre; bir kısmı, İslam'dan olmayan mezheplerden başlayarak dini olmayan felsefi veya siyasi fırkalara ve Müslüman olmayan fırkalara göre ele almış, sonra da Müslüman fırkaları anlatmıştır. Bir kısmı ise mesela Bağdadi'nin yaptığı gibi İslam'dan olan olmayan fırkalarla başlamış, sonra sapık fırkalara geçmiş, daha sonra İslam'a nispet edildiği halde İslam'dan olmayan fırkaları ve en sonunda Ehl-i Sünnet'i anlatmıştır.

Fırkaların Sayısı: Bu eserlerin hepsinde fırka ve mezheplerin sayıları farklıdır. Bir görüş ya da düşüncenin hangi şartlarda fırka ya da mezhep kabul edilebileceği hususunda mezhep tarihçileri arasında ortak bir görüş bulunmamaktadır. Bu itibarla, ilgili eserlerde ana gruplar ile onlara ait alt kolların sayıları hususunda hemen hiç ortak bir rakamdan söz edilmemektedir. Yukarıda da yeri geldiğince ifade edildiği üzere bazı müellifler, "73 fırka" rivayetini sahih kabul ederek eserlerini telif etmişler ve bu sayıyı tutturabilmek için büyük gayret sarf etmiş ve fakat hiçbiri bunda başarılı olamamıştır. Zira sadece ana mezhepler esas alındığında bunların sayıları on beşi aşmamakta, alt kollar da hesaba katıldığında mezheplerin sayısı 73 rakamını çok geçmektedir. Bağdadi, İsfarayini ve Şehristani'nin eserleri böyledir. Eşari, Nevbahti, Kummi, İbn Hazm gibi bazı mezhepler tarihi yazarları ise söz konusu rivayeti dikkate almamışlardır. Dolayısıyla bu müelliflerin, mezheplerin sayısını sınırlamak ya da tutturmak gibi bir endişesi olmamıştır.

5. Sonuç

Mezhepler tarihi kaynaklarını yukarıda zikredilen eserlerle sınırlandırmak kabil değildir. Burada sadece bir mezhepler tarihi araştırmacısının mutlaka haberdar olması gereken bazı önemli klasik kaynaklar tanıtılmıştır. Mezhepler tarihinin bu klasik kaynaklarını genel özellikleriyle maddeler halinde kısaca şöyle değerlendirmek mümkündür:

1- Bu eserlerin kahir ekseriyeti mezhep ve fırkaların tarihi gelişimini göstermekten uzaktır. Bu noksanlığa muhtemelen eserlerin yazılış gayeleri sebep olmuştur. Zira Eşari ve kısmen Şehristani'nin eserleri hariç diğer bütün eserler muhaliflerin görüşlerini reddetmek için kaleme alınmıştır. Böyle de olsa müellifler, yazdıkları eserin kelam değil mezheplerin tarihine dair olduğunu göz ardı etmemeliydiler. Bu husus ciddi bir eksiklik olarak kabul edilmelidir.

2- Eserlerde takip edilen metot ve mezheplerin ele alınış usulleri farklılık arz etmektedir. Bir kısmında; ya konular esas alınarak her fırka veya şahsın konu ile ilgili görüşleri açıklanmış ya da ekolün kurucuları ve mensupları esas alınarak önce mezhep, fırka veya şahıs isimleri zikredilmiş, sonra da bunların görüşleri açıklanmıştır.

3- Eserlerin tertip ve tasniflerinde de farklılık bulunmaktadır. Bazı müellifler, mezhepleri kronolojik sıraya göre tasnif ederek Haricilerle başlatmış, bir kısmı ise yine aynı metotla Şia ile başlatmıştır. Bir kısım müellifler, fırkaları, görüşlerinin doğruluk ve yanlışlığına; bir kısmı, İslam'dan olmayan mezheplerden başlayarak dini olmayan felsefi veya siyasi fırkalara ve Müslüman olmayan fırkalara geçmiş, sonra da Müslüman fırkaları anlatmıştır. Bir kısmı da Bağdadi'nin yaptığı gibi, İslam'dan olan - olmayan fırkalarla başlamış, sonra sapık fırkalara geçmiş, daha sonra İslam'a nispet edildiği halde İslam'dan olmayan fırkaları ve en sonunda Ehl-i Sünneti anlatmıştır.

4- Bu eserlerin hepsinde fırka ve mezheplerin sayıları farklıdır. Bazı müellifler, "73 fırka" rivayetini sahih kabul ederek eserlerini telif etmiş ve bu sayıyı tutturabilmek için büyük gayretler sarf etmişlerdir. Ne var ki fırkaların sayısal bölünmüşlüklerinin keyfiyeti dolayısıyla pek çoğu bunda başarılı olamamıştır. Halbuki pek çoğu, zemin kabul ettiği bu rivayete ayak uydurabilmek adına koştığı zahmetin bir kısmını cerh-tadil (hadis usul) ilkelerini hatırlayıp esas alarak söz konusu rivayetin Hz. Peygamber'e isnadı noktasında emek harcasaydı, muhtemelen daha başka hususlarda yoğunlaşma fırsatı bulacaktı.

KAYNAKÇA

- Abdulhamid, M. M. - Çetin, M. - Ege, R. (2015). "El-Fark Beyne'l-Fırak Adlı Kitabın Mukaddimesinin İlave Dipnotlarla Tercümesi". *EKEV Dergisi*, cilt: XIX, (64): 369-377.
- Acar, H. (2003). *Ebu Muti Mekhul En-Nese'î'nin Kita bu'r-Red Ale'l-Ahva ve'l-Bida' İsimli Eserinde Mezhepleri Tasnifi ve Mürcii Makalat Geleneği İçindeki Yeri*. Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Akçay, M. ve Bulut, H. İ. (2005). *Siyasi-İtikadi: İslam Mezhepler Tarihi (Giriş)*. İstanbul: Yeni Akademi Yayınları.
- Altaş, E. (2013a). "Fahreddin er-Râzî'nin Eserlerinin Kronolojisi". (Ed. Ömer Türker- Osman Demir). *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*. 1. Basım, (91-164). İstanbul: İSAM Yayınları.
- Altaş, E. (2013b). "Fahreddin er-Râzî'nin Hayatı, Hâmileri, İlmî ve Siyasî İlişkileri". (Ed. Ömer Türker- Osman Demir). *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, 1. Basım, (41-90). İstanbul: İSAM Yayınları.
- Apaydın, H. Y. (1999). "İbn Hazm". *DİA*. (20: 39-52), İstanbul: TDV Yayınları.
- Arıkan, A. (2018). "İsnâaşeriyye'nin Temel Eserleri ve Fırak Kaynakları". (Ed. H. İ. Bulut). *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*. (193-319). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Ateş, O. (2008). "el-Milel ve'n-Nihal'in Mukaddimesi Çerçevesinde Şehristani'nin Fırka Yazıcılığının Bazı Sorunları". *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*. cilt: I, (2): 105-130.
- Ateş, O. (2017a). "Ebû Mutî' Mekhûl en-Nese'î'nin Kitâbu'r-Red Alâ'l Bida' ve Ehli'l-Ehvâ Adlı Eserinde İbâdiyye Değerlendirilmesi". *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: I, (9): 22-40.
- Ateş, O. (2017b). "Muhâlif Fırak Kaynaklarında İbâdiyye". *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. cilt: I, (7): 13-31.
- Avcu, A. (2018). "İsmâiliyye Ekolünün Mezhepler Tarihi Kaynakları". (Ed. H. İ. Bulut). *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*. (163-192). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Aydın, M. (1992). "Beyânü'l-Edyân". *DİA*. (6: 33), İstanbul: TDV Yayınları.
- Aydın, Ş. (2016/3). "Toplumsal Bölünmeyi Tetikleyen Fırkacı/Mezhepçi Algıya Karşı Kur'anî Önlemler". *Şırnak Ü. İlahiyat F. Dergisi*, cilt: VII, (15): 21-52.
- Aydın, Ş. (2017a). "Kur'ân Ayetleri Bağlamında Ayrılıkların Giderilmesi ve Toplumsal Birliğin Sağlanması". *Batman Ü. İslami İlimler F. Dergisi*, cilt: I, sayı: 2, s. 113-128.
- Aydın, Ş. (2017b). "Kur'an Açısından Farklı Düşünce ve Yorumların Bazı Olumlu Fonksiyonları". *İslam ve Yorum: Temel Tartışmalar, İmkânlar ve Sorunlar*, cilt: (II): 153-171.
- Aydın, Ş. (2018). *Kur'an'ın Fırkacılık Olgusuna Yaklaşımı*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Aydınlı, O. (2008). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslam Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*. Çorum: Hititkitap Yayınevi.
- Aydınlı, O. (2018). "Mu'tezile Ekolü'nün Temel Kaynakları ve Özellikleri". (Ed. H. İ. Bulut). *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*. (33-89). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Bağdadi, A. (2017). *Mezhepler Arasındaki Farklar*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. 8. bsk., Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.

- Bahcıvan, S. (2012). "Ebû Mutî' Mekhûl b. el-Fazl en-Neseî ve Şahsiyyetühü'l-İlmiyye". *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, cilt: V, (2): 31-59.
- Bahcıvan, S. (2013). "Dirâse Havle "Kitabü'r-Red alâ Ehli'l-Bida' ve'l-Ehvâi'd-Dâlle" li-Ebî Mutî Mekhûl b. el-Fazl en-Neseî ve Takvîmu Tahkikî Marie Bernand li'l-Kitâb", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, (VI/1): 5-43.
- Bardak, A. (2017). "İbn-i Fûrek'te Akıl-Nakil İlişkisi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt: X, (54): 969-977.
- Bardak, A. (2018). "Şiâ'da Bedâ Anlayışı". *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt: V, (19): 304-312.
- Bebek, A. (2001). "Kâ'bî". *DİA*. (24: 27), İstanbul: TDV Yayınları.
- Belhî, A. (2018). *Kitabu'l-makalat ve meahu uyunu'l-mesaik ve'l-cevabat*. thk. Hüseyin Hansu, Raciî Kurdi, Abdülhamid Kurdi, İstanbul: Kuramer Yayınları, Amman: Daru'l-Feth.
- Bozkuş, M. (2009). *Mürucu'z-Zeheb'te İslam mezhepleri: (Mes'udi'ye göre ilk dönem İslam tarihi ve mezhepleri)*. Ankara: Araştırma Yayınları.
- Bulut, H. İ. (2008). "İlk Şiî Kelamcılardan Ebû Ca'fer el-Ahvel (Şeytânü't-Tâk) ve Ona Atfedilen Görüşler". *İstanbul Ü. İlahiyat F. Dergisi*, [Darulfunun İlahiyat], (17): 69-99.
- Bulut, H. İ. (2010). "Şeytânüttâk". *DİA*. (39: 104), İstanbul: TDV Yayınları.
- Bulut, H. İ. (2016). *İslam Mezhepleri Tarihi*. 2. bsk., Ankara: DİB Yayınları.
- Bulut, H. İ. (2018). *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Bilay Yayınları.
- Büyükkara, M. A. (2005). "Bir Bilim Dalı Olarak İslâm Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler". *İslâmî İlimlerde Metodoloji: Usûl Mes'eleleri 1*. (441-491), İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Büyükkara, M. A. (2006). "İslam Mezhepleri Tarihi Araştırmalarında Terminolojiyle İlişkili Sorunlar". *İslâmî Araştırmalar*, [İslâmî İlimlerde Terminoloji Sorunu -II-], cilt: XIX, (2): 257-271.
- Çiftaslan Gebel, M. K. (2016). "Ebû Mutî Mekhul en-Neseî'nin er-Red alâ ehli'l bida'i ve'l ehvâi'd-Dâlle Adlı Eserinde Mezheplerle İlgili Hadisleri Değerlendirmesi". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Ü. İlahiyat F. Dergisi*, cilt: XIV, (27): 221-250.
- Çuhadar, C. ve Koçak, M. (2018). "Eş'arî Müttekellimi Şehristânî'nin İslâm Düşüncesinin Etkileşim Sürecine Yaklaşımı". *V. Uluslararası Şeyh Şa'ban-ı Velî Sempozyumu -Eş'arîlik-, 04-06 Mayıs 2018*, (198-213). Kastamonu Üniversitesi Matbaası.
- Demir, A. İ. (2011). *Klasik Dönem Mezhepler Tarihi Kaynaklarının Objektifliği (İmamiyye Şia'sı Örneği)*. 1. Basım, Rize: STS.
- Ebu Mutî' M. (2013). *Kitabu'r-Red ala ehli'l-bida' ve'l-ehvâi'd-dâlle*. dirase ve thk. Seyit Bahcıvan, İstanbul: Hikmetevi Yayınları.
- Ece, A. (2018). "El-Malatî'nin Ehl-i Sünnet'i Savunma ve Diğer Fırkaları Reddetme Bağlamında Kullandığı Bazı Rivayetler". *Din Bilimleri Dergisi*, cilt: XVIII, (2): 371-397.
- Ekva, İ. B. A. (2007). "Neşvân el-Himyeri". *DİA*. (33: 25-26), İstanbul: TDV Yayınları.
- Erul, B. (2000). *Sahabenin Sünnet Anlayışı*. 2. bsk., Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Eş'ari, E. (2005). *İlk Dönem İslam Mezhepleri*. çev. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın, İstanbul: Kabcacı Yayınları.
- Fettâh, İ. A. (1995). "Eş'arî, Ebü'l-Hasan". *DİA*. (11: 444-447), İstanbul: TDV Yayınları.

- Fıġlalı, E. R. (1988). "Abdülkahir el-Baġdadi". *DİA*. (1: 245-247), İstanbul: TDV Yayınları.
- Fıġlalı, E. R. (1995). "el-Fark Beyne'l-Fırak". *DİA*. (12: 172-173), İstanbul: TDV Yayınları.
- Fıġlalı, E. R. (2017). "Önsöz". *Baġdadi, Mezhepler Arasındaki Farklar*, 8. bsk., (XIII-XXXI). Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları,.
- Givony, J. (2003). "Fırak Edebiyatında İmam Ebu Hanife'nin Tasviri ve İlgili Meseleler". (Ed. Sönmez Kutlu). *İmam Maturidî ve Maturidilik (Tarihi Arka Plan, Hayatı, Eserleri, Fikirleri ve Maturidilik Mezhebi)*. çev. Kemal Karabiber-Muzaffer Tan. (59-78). Ankara: Kitabiyat Yayınları.
- Gölcük, Ş. (1998). "Hayyât, Ebü'l-Hüseyn". *DİA*. (17: 103-105), İstanbul: TDV Yayınları.
- Gömbeyaz, K. (2005a). *Makalat Geleneğinde İmam Eşari*. Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Bursa.
- Gömbeyaz, K. (2005b). "73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi". *Uludağ Ü. İlahiyat F. Dergisi*, cilt: XIV, (2): 147-160.
- Gömbeyaz, K. (2009). "İtikadî Fırka Tasnifçiliğinde Âmidî'nin Yeri". *Uluslararası Seyfuddîn Âmidî Sempozyumu Bildirileri*, (269-301), İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Gömbeyaz, K. (2013). "Bir Fırak Müellifi Olarak Fahreddin er-Râzî". *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, (347-378), İstanbul: İSAM Yayınları.
- Gömbeyaz, K. (2015). "İbâdî Fırak Literatüründe Şehristânî Etkisi -Kalhâtî Örneği-". *İslâmî İlimler Dergisi*, cilt: X, (1): 149-168.
- Gömbeyaz, K. (2018a). "Eş'arî Mezhepler Tarihi Kaynakları". (Ed. H. İ. Bulut). *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*. (321-338), İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Gömbeyaz, K. (2018b). "Hanefî-Maturîdî Mezhepler Tarihi Kaynakları". (Ed. H. İ. Bulut). *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*. (339-350), İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Gürbüz, İ. (1999). "İbn Hazm (Dinler Tarihi)". *DİA*. (20: 56-57), İstanbul: TDV Yayınları.
- Harman, Ö. F. (2005). "Milel ve Nihal". *DİA*. (30: 57-58), İstanbul: TDV Yayınları.
- Harman, Ö. F. (2010). "Şehristânî". *DİA*. (38: 467-468), İstanbul: TDV Yayınları.
- Iraki Hanefî, O. (1961). *Sapıklarla Dinsizlerin Çeşitli Mezhepleri*. thk. (Neşre Hazırlayan): Yaşar Kutluay. Ankara: Ankara Ü. İlahiyat F. Yayınları.
- İbn Hazm. (2017). *El-Fasl: Dinler ve Mezhepler Tarihi (metin-çeviri)*. çev. H. İ. Bulut. İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Yayınları.
- İlhan, A. (1989). "Birgili Mehmet Efendi ve Mezhepler Tarihi İle İlgili Risalesi (Tuhfetü'l-Müstersîdîn fî Beyâni Fırakı Mezâhibi'l-Müslimîn)". *Dokuz Eylül Ü. İlahiyat F. Dergisi*, (6): 173-215.
- İlhan, A. (2006). "Müfid, Şeyh". *DİA*. (31: 502-503), İstanbul: TDV Yayınları.
- Kafafi, M. (1970). "Abû Sa'id Muhammed b. Sa'id al-Kalhâtî'ye Göre Hâriciliğin Doğuşu". çev. Ethem Ruhi Fıġlalı. *Ankara Ü. İlahiyat F. Dergisi*, cilt: (XVIII): 177-191.
- Kahveci, N. (2005). "Haricilik, Şia ve Mu'tezile'nin İmamet Literatürü Üzerine Bir Çalışma". *Dinî Araştırmalar*, cilt: VIII, (23): 171-190.
- Kalaycı, M. (2013). *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Kaplan, D. (2007). "İslâm Mezhepleri Tarihi İlk Dönem Müellifleri ve Mezhepler Tarihine Ait Eserleri". *Selçuk Ü. İlahiyat F. Dergisi*, (23): 197-219.

- Kaplan, D. (2013). "Farsça Yazılmış İlk Makalat Eseri: Beyânu'l-Edyân der Şerh-i Edyân ve Mezâhib-i Câhilî ve İslâmî". *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*. cilt: VI, (1): 45-91.
- Karaman, R. (2008/2). "Bir İslam İlimleri Klasığı Olarak eş-Şehristânî'nin el-Milel ve'n-Nihal'i Üzerine Düşünceler". *Gazi Ü. Çorum İlahiyat F. Dergisi*, cilt: VII, (14): 61-74.
- Kartaloğlu, H. (2015). "Evâilü'l-Makâlât Adlı Eseri Bağlamında Şeyh Müfid'in İmamet Anlayışı". *Sakarya Ü. İlahiyat F. Dergisi*, cilt: XVII, (31): 45-59.
- Keleş, A. (2005). "73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme". *Marife Dergisi*, cilt: V, (3): 25-45.
- Koloğlu, O. Ş. (2003). "Kâdı Abdülcebâr'a Göre İmâmiyye Fırkaları: Mutezilî Makâlât'tan Bir Kesit", *Uludağ Ü. İlahiyat F. Dergisi*, cilt: XII, (2): 203-255.
- Kubat, M. (2009). "el-Malatî ve Selefilik". *Marife Dergisi*, cilt: IX, (3): 227-255.
- Kubat, M. (2010). "el-Malati ve İslam Mezheplerinin Tarihi'ndeki Yeri". *İnönü Ü. İlahiyat F. Dergisi*, cilt: I, (2): 61-82.
- Kubat, M. (2014). *İslam Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları.
- Kutlu, S. (1997). "İlk Mürcîî Metinler ve Kitâbü'l-İrcâ". *Ankara Ü. İlahiyat F. Dergisi*, cilt: (XXXVII): 317-331.
- Kutlu, S. (2000). *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kutlu, S. (2005). "İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu". *İslâmî İlimlerde Metodoloji: Usûl Mes'alesi I*, (391-440), İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Kutlu, S. (2008). *Mezhepler Tarihine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları.
- Kutluay, Y. (1967). "İbadilere Ait Bazı Metinler". *Ankara Ü. İlahiyat F. Dergisi*, cilt: (XV): 141-149.
- Kuzgun, Ş. (1985). "Şehristani'nin Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve "el-Milel ve'n-Nihal" İsimli Eserinin Dinler Tarihi İle İlgili Önemli Bölümlerinin Tercümesi". *Erciyes Ü. İlahiyat F. Dergisi*, (2): 179-208.
- Lewinstein, K. (2003). "Doğu Hanefî Fırak Geleneği Üzerine Mülâhazalar". (Ed. Sönmez Kutlu). *İmam Maturidî ve Maturidilik* (Tarihi Arka Plan, Hayatı, Eserleri, Fikirleri ve Maturidilik Mezhebi), çev. Sönmez Kutlu-Muzaffer Tan. (89-118), Ankara: Kitabiyat Yayınları.
- Malati, M. (1968). *et-Tenbih ve'r-red ala ehli'l-ehva ve'l-bida'*. thk. M. Zahid el-Kevseri, Beyrut: Mektebetü'l-Maârif.
- Meşkûr, M.C. (2013). "Sa'd b. Abdillâh Eş'arî Kummî'nin Kitabı'l-Mâkâlât'ı ve Nevbahtî'nin Fıraku'ş-Şîa Eseri ile Mukayesesi". çev. Şahin Ahmetoğlu. *Iğdır Ü. İlahiyat F. Dergisi*, (1): 223-230.
- Onat, H. (2003). "Makâlâtü'l-İslâmiyyîn". *DİA*. (27: 406-407), Ankara: TDV Yayınları.
- Onat, H., ve Kutlu, S. (2012). "İslam Mezhepleri Tarihi'ne Giriş". *İslam Mezhepleri Tarihi: el kitabı*. (24-60), Ankara: Grafiker Yayınları.
- Öz, M. - İlhan, A. (2003). "Malati, Ebü'l-Hüseyn". *DİA*. (27: 467-468), Ankara: TDV Yayınları.
- Öz, M. (2000). "İbnü'l-Murtazâ". *DİA*. (21: 141-143), İstanbul: TDV Yayınları.
- Öz, M. (2003). "el-Makalat ve'l-Firak". *DİA*. (27: 405), Ankara: TDV Yayınları.
- Öz, M. (2011). *Başlangıçtan Günümüze Şiilik ve Kolları*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Öz, M. (2012). *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat.

- Öz, M. (2016). *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Özler, M. (1996). *İslam Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı*. İstanbul: Nun Yayıncılık.
- Özler, M. (1998). "Malati; Hayatı, Eserleri ve İtikâdî İslâm Fıkralarına Bakışı". *EKEV Dergisi*, cilt: I, (2): 127-145.
- Öztürk, M. (2012). "Mefâtihu'l-Esrâr Adlı Kur'an Tefsiri Bağlamında Ebü'l-Feth eş-Şehristânî'nin Mezhebî Kimliği Üzerine Bir İnceleme". *Çukurova Ü. İlahiyat F. Dergisi*, cilt: XII, (1): 1-41.
- Râzî, F. (2009a). "İtikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn". çev. Faruk Sancar. *Din Bilimleri Dergisi*, cilt: IX, (2): 235-274.
- Sancar, F. (2009b). "İtikadatu Firaki'l-Muslimin ve'l-Müşrikin ve el-Milel ve'n-Nihal Literatüründeki Yeri". *Kelâm Araştırmaları Dergisi*. cilt: VII, (1): 131-148.
- Sinanoğlu, M. (2010). "Şehristânî". *DİA*. (38: 468-470), İstanbul: TDV Yayınları.
- Şehristani. (2011). *Milel ve Nihal: dinler, mezhepler ve felsefi sistemler tarihi*. çev. Mustafa Öz. hzrl. Mehmet Dalkılıç. 2. bsk., İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Tan, M. (2008). "Hanefî-Mâturîdî Fırak Geleneği Bağlamında Mezheplerin Tasnifi Meselesi". *Ankara Ü. İlahiyat F. Dergisi*, cilt: 49, (2): 121-152.
- Tan, M. (2009). "Geç Dönem Hanefî-Mâturîdî Fırak Geleneği Bağlamında Bir Risale: "El-Makâlât fî Beyâni Ehli'l-Bida ve'd-Dalâlât"". *Fırat Ü. İlahiyat F. Dergisi*, cilt: XIV, (1): 181-202.
- Tanci, M. b. T. (2011). "İslam Mezhepleri ve Tarihi Ders Notları (1971-1972)". (Derl. Sönmez kutlu). *İslam Düşüncesi Üzerine Makaleler*. (153-189), Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tanci, M. b. T. (2011a). "İslâm Mezhepleri ve Tarihi". çev. Bekir Topaloğlu. *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, cilt: IV, (1): 67-96.
- Tanci, M. b. T. (2011b). "Şehristanî'nin Kitabı'l-Milel ve'n-Nihal'i (Arapça Metinlerde Neşredilmeyen Kısımlar)". *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, cilt: IV, (1): 335-353
- Taşpınar, İ. (2008). "Şehristanî'nin el-Milel ve'n-Nihal Adlı Eserinde Dinler Tarihine Dair Kullandığı Metodlar". *Milel ve Nihal dergisi*, cilt: V, (1): 37-61.
- Topaloğlu, B. (2004). "Mezhep". *DİA*. (29: 532-534), Ankara: TDV Yayınları.
- Turan, A. (2000). *İslam Mezhepleri Tarihi -İslâm'da Siyâsî Düşüncenin oluşumu-*. 2. bsk, Samsun: Sidre Yayınları.
- Tülücü, S. (2006). "Nâşî el-Ekber". *DİA*. (32: 432-434), İstanbul: TDV Yayınları.
- Uludağ, S. (2003). "Osmanlı Dönemi Tasavvuf Tarihinin Temel Kaynakları". *Bursa'da Dünden Bugüne Tasavvuf Kültürü*. cilt: II, (18-47), Bursa: Kültür Sanat Ve Turizm Vakfı Yayınları.
- Uysal, E. (2017). *Eş'arî Kelam Sisteminin Kurumsallaşma Süreci*. Yüzüncüyıl Üniversitesi, Doktora Tezi, Van.
- Ümit, M. (2018). "Zeydiyye Ekolü'nün Erken Dönem Temel Kaynakları". (Ed. H. İ. Bulut). *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*. (91-162), İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Üzüm, İ. (1996). "Fıraku'ş-Şîa". *DİA*. (13: 30-31), İstanbul: TDV Yayınları.
- Üzüm, İ. (2004). "Mezhep". *DİA*. (29: 526-532), Ankara: TDV Yayınları.
- Üzüm, İ. (2006a). "Ebu Muti Mekhul en-Nesefî". *DİA*. (32: 570-571), İstanbul: TDV Yayınları.
- Üzüm, İ. (2006b). "Nesefî, Mekhûl b. Fazl". *DİA*. (32: 570-571), İstanbul: TDV Yayınları.

- Üzüm, İ. (2007). "Nevbahtî, Hasan b. Mûsâ". *DİA*. (33:35-36), İstanbul: TDV Yayınları.
- Watt, W. M. (1981). *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. Ankara: Umran Yayınları.
- Yar, E. (2001). "Günümüz Kelam Problemi Olarak İnancın Sloganlaşması". *Günümüz İnanç Problemleri*, İlahiyat F. Kelam Anabilim Dalı Sempozyumu 7-9 Eylül, Erzurum (2001): 289-297.
- Yar, E. (2003). "Kelam İlminde Dokunulmaz Bilgi Alanları Paradigması ve Bunun Epistemolojik Değeri". *Kelamda Bilgi Problemi: Bildiriler*, İ. Fakülteleri V. Kelam Öğretim Meseleleri ve K. Toplantısı ve "Kelam'da Bilgi Problem" Sempozyumu 15-17 Eylül, Bursa (2000): 53-70.
- Yar, E. (2006a). "Sözün Başlangıcı ya da Başlangıcın Sözü". *Kelâm A. Dergisi*, cilt: IV, (1): 73-90.
- Yar, E. (2006b). "Eşarî'nin Teolojik Görüşleri". *Fırat Ü. İlahiyat F. Dergisi*, cilt: XI, (1): 1-23.
- Yavuz, Y. Ş. (1994). "Ebû Hâtim er-Râzî". *DİA*. (10: 148-150), İstanbul: TDV Yayınları.
- Yavuz, Y. Ş. (1995a). "el-Fasl". *DİA*. (12: 215-216), İstanbul: TDV Yayınları.
- Yavuz, Y. Ş. (1995b). "Fahreddin er-Râzî". *DİA*. (12: 89-95), İstanbul: TDV Yayınları.
- Yavuz, Y. Ş. (1999). "İbn Hazm". *DİA*. (20: 52-56), İstanbul: TDV Yayınları.
- Yıldırım, M. S. (1997), *Malatî (v.337/987) ve Tenbih'in Kelam İlmi Açısından Değerlendirilmesi*, Cumhuriyet Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Sivas.
- Yıldız, H. (2016). "Kalhâtî". *DİA*. (EK-2: 7-8), İstanbul: TDV Yayınları.
- Yörükkan, Y. Z. (2002). *Ebu'l-Feth Sehrîstani ve Mezheplerin Tetkikinde Usul*. nşr. Murat Memiş, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Yüksel, E. (2000). "İsferâyînî, Şehfûr b. Tâhir". *DİA*. (22: 517-518), İstanbul: TDV Yayınları.